

Date of Publication 10th Posted on Every Month

સાપ્તેમ્બર : ૨૦૧૪

વર્ષ : ૯, અંક : ૩

૩. ૨૦

સમાનો મન્ત્ર : | (ઋગ્વેદ)

સમાની પ્રપા | (અથર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समाना प्रपा (अथर्ववेद)

परब

वर्ष : ८

स्थापना वर्ष : १९६०

सप्टेम्बर : २०१४

अंक : ३

धीरु परीभ
प्रमुभ

परामर्शनसमिति
रतिलाव बीरीसागर
मध्यस्थ समितिना सत्य

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमन्त्री

तन्त्री
योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ .०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८
फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૩૦૦ છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક રૂ. ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી રૂ. ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા □ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઈનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ¹/₁₅₇₅₀ મત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮
- 'પરબ' સંવર્ધક :** ગુજરાત સ્ટેટફર્ટીલાઈઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ. વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૯૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSNO250-9747 પરબ

છૂટક કિં. રૂ. ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ ૩૮૦૦૬૦ □ સંપર્ક : ૨૬૫૮૭૯૪૭

સંકલન

- પ્રમુખપદેથી** : સાહિત્ય અને સર્જકત્વ ધીરુ પરીખ 6
- કવિતા** : ચાર ગઝલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 11, લખાવે છે, લલિત ત્રિવેદી 13, ખબર માંહ્યાલાં ઘરનાં, ઊજમશી પરમાર 13, ભાષા બોલશે, લલિત ત્રિવેદી 14, જોઈએ છે, રિષભ મહેતા 14, આંખોમાં ચિતરાયેલો વગડો, ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ 'રાજર્ષિ' 15, જીવતાં કાં પરાણે ?!, દેવેન્દ્ર દવે 16, રહી, અંકિત ત્રિવેદી 16, ચકલી, દેવેન્દ્ર દવે 17
- સ્વૈરકથા** : હરિકૃષ્ણ પાઠક 18
- વાર્તા** : બોનસાઈ, ડૉ. રેણુકા પટેલ 22
- નિબંધ** : મારો જન્મદિવસ, ભદ્રાયુ વઘરાજાની 32
- હાસ્ય** : પેરોડીપ્રિય પિતાજી, નિરંજન ત્રિવેદી 35
- આસ્વાદ** : શાંતરસનો અનુભવ કરાવતી કાવ્યરચના શ્રી ધીરુ પરીખની 'વળોટી દીધી પાળ', લાભશંકર ઠાકર 38, દિનકર 'પથિક' : મુલાયમ શબ્દોના માર્મિક ગઝલકાર, નટવર વ્યાસ 39
- શ્રદ્ધાંજલિ** : આ મા'ણા કાંઈક ભાળી ગ્યો છે, યજ્ઞેશ દવે 42
- અભ્યાસ** : 'પહાડી પ્રજ્ઞા'માં અટવાતું કોમળ ભાવનું ઝરણ [બ.ક.ઠા. કૃત 'ગોપીહૃદય' - વિશે], મુનિકુમાર પંડ્યા 48, ઉમાશંકરનું વિવેચન : કેટલાક આસ્વાદ અંશો, દર્શના ધોળકિયા 55, દિવંગત ઉશનસૂ - થોડાં સ્મરણો, ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા 60
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન** : સાહિત્યિક સામયિકોનો ઇતિહાસ ધરવાનો પુરુષાર્થ, કિશોર વ્યાસ 65
- પ્રકીર્ણ** : જોશીભાઈ, ગૂર્જર અને ચા-ઘર, રજની વ્યાસ 70
- આવરણચિત્ર** : પીયૂષ ઠક્કર 75
- આસ્વાદનોંધ**
- આપણી વાત** : સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ 77
- પત્રસેતુ** : મણિલાલ હ. પટેલ, બાબુ સુથાર, ડંકેશ ઓઝા 83
- આવરણ** : અચિન મહેતા (Photo Courtesy Dinodia Photo Library)

સાહિત્ય શબ્દ સાથે સાહિત્યસર્જક શબ્દ સંકળાયેલો છે. તમે કોઈ પણ સાહિત્યકૃતિનો વિચાર કરશો કે તરત જ તેની સાથે સંકળાયેલ સર્જકનું સ્વાભાવિક સ્મરણ થશે. સર્જક વગર સર્જન કેવી રીતે હોઈ શકે ? આ વિશ્વ કે વિશ્વો સાથે પણ તેના કોઈ સર્જકની કલ્પના સંકળાયેલી છે. એ સર્જક એના સર્જનમાં એના વિરાટ સ્વરૂપની કલ્પનાને કારણે દષ્ટિગોચર ના થતો હોય તોપણ તેના કર્તૃત્વનો સ્વીકાર લગભગ સર્વત્ર થયેલો છે.

આ રીતે વિશ્વભરના સાહિત્યમાં તેના લેખક કે લેખિકાનો જીવનસંસ્પર્શ કે જીવનસંદર્ભ સંકળાયેલો હોય છે. આથી સાહિત્ય એ એક સાતત્યપૂર્ણ જીવનપરિભળ છે. સર્જક ક્યારેક ભલે પોતાના અંગત વિચાર કે અનુભવને ના ગૂંથતો હોય તોપણ તે જીવનનો પરિહાર તો કરતો જ નથી. એ ભલે માનવજીવનનાં તથ્યો કે સત્યોને ઊડળમાં લેતો હોય ત્યારે પણ તે સર્જકત્વથી દૂર હટતો નથી. આ વાતનો સ્વીકાર થયે સમજાશે કે સર્જકની સૃષ્ટિમાં એની શ્રદ્ધા-માન્યતાઓને કલાસ્વરૂપ આપવાની ક્ષમતાનું તેનું કેટલું ગજું છે.

આને કારણે સાહિત્યકલાનાં બે રૂપ આપણી સમક્ષ આવ્યાં છે. આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી. ગ્રીક સાહિત્યમાં આ પરલક્ષી સાહિત્યપ્રકારનો પ્રારંભ થયેલો મનાય છે. પેટર (Pater) નામના સમીક્ષક પોતાની શૈલી પરના નિબંધમાં કહે છે :

‘Truth - There can be no merit, no craft all without that. And further all Beauty is in the run only fineness of truth, and what we call expression the finer accomodation of truth to that vision within.’

(સત્ય - એનો કોઈ ગુણ ના હોઈ શકે, એના વગર કોઈ પણ કળા ના હોઈ શકે. અને વળી, સકળ સૌંદર્ય સત્યની સુંદરતામાં રહેલું છે, અને જેને આપણે અભિવ્યક્તિ કહીએ છીએ તે આપણી અંદરના દર્શનને સારી રીતે સમાવનારું સત્ય છે.)

કવિ વર્ડ્ઝવર્થ પણ લગભગ આવો જ અભિપ્રાય ધરાવે છે :

‘All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings... by a man... who has also thought long and deeply... Our thoughts are the representative of all our past feelings.’

(સર્વ સારી કવિતા ઉત્કટ ઊર્મિઓની સશક્ત અભિવ્યક્તિ છે, કે જે માણસે લાંબો કાળ ઊંડાણથી વાગોળી હોય. આપણા વિચારો આપણી ભૂતકાલીન લાગણીઓના

પ્રતિનિધિઓ છે.)

જર્મન કવિ ગટે પણ આત્મલક્ષિતાના પક્ષપાતી હતા. તેમણે જણાવ્યું છે કે –

‘The style of a writer is a true impression of his inner life : if any one would write a clear style let him first have clearness in his soul and if one would write a great style let him see to it that he has a great character.’

(સર્જકની શૈલી તેના આંતરજીવનની સાચી છાપ છે. જો કોઈ પણ વ્યક્તિ સ્પષ્ટ શૈલીથી લખે તો પ્રથમ તો તેના અંતરમાં સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ, અને જો કોઈ મહાન શૈલીમાં લખે તો તેને ખયાલ આવવા દો કે તે એક મહાન વ્યક્તિ છે.)

આમ, સર્જકનું વ્યક્તિગત શીલ પોતાના વાચકો સમક્ષ પોતાનું દર્શન કે પછી પોતાને અભિપ્રેત એવો અર્થ પ્રકટ કરે છે. આ રીતે જોવા જઈએ તો કોઈ પણ સર્જકનું સર્જન એના શીલપ્રભાવથી મુક્ત ના રહી શકે. મેથ્યૂ આર્નલ્ડે એમના એક જોબર્ટ (Joubert) નામના નિબંધમાં આ જ વાત કરી છે :

‘...What is really precious and inspiring in all that we get from literature, except sense of an immediate contact with genius itself ? Objects could never be described except for the purpose of describing the feelings which they arouse in us, language ought to represent at the same moment the thing and the author, the subject and the thought.’

(આપણે સાહિત્યમાંથી જે કંઈ પામીએ છીએ, એક અર્થ સિવાય, તેમાં પ્રતિભા સાથેના તત્કાલીન સીધા સંપર્ક જેવું ખરેખર કીમતી અને પ્રેરણાત્મક બીજું શું છે ? આપણામાં ઊર્મિ જાગ્રત કરવા સિવાયના હેતુ માટે કોઈ વસ્તુનું વર્ણન કેવળ વર્ણન ખાતર કરી શકાતું નથી, કારણ કે એક જ સમયે સર્જકને એનો વિષય અને વિચાર રજૂ થવા જોઈએ.)

આ રીતે આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કેટલાક સર્જકો આત્મલક્ષી ઉદ્ગારો પર જ ભાર મૂકે છે. જે લાગણી કે અનુભવ સર્જકે જાતે નથી અનુભવ્યાં તેમાં એક પ્રકારની સચ્ચાઈ આવતી નથી.

તો બીજી તરફથી એવા સર્જકો પણ છે કે જેઓ પરલક્ષી સાહિત્ય-સર્જનની જિંકર કરે છે. ગુસ્તાવ ફ્લોબર્ટ (Gustav Flaubert) આનો મુખ્ય હિમાયતી છે. એ લખે છે :

‘There are two kinds of poets. The greatest, the rare ones, the true masters, sum up humanity : they are not preoccupied with themselves or their own passions, they put their own personality

into the background in order to absorb themselves in the personalities of others.’

(કવિઓ બે પ્રકારના હોય છે. શ્રેષ્ઠ, ઓછી સંખ્યાના, સાચા મહાન સર્જકો માનવતાની વાતને વણી લે છે : તેઓ પોતાનામાં જ કે પોતાના જ આવેગોમાં બદ્ધ બની રહેતા નથી. તેઓ પોતાના અંગત વ્યક્તિત્વને હાંસિયામાં હડસેલી દે છે કારણ કે બીજાના વ્યક્તિત્વમાં તેઓ પોતાને જોઈ જાણી શકે...)

આ રીતે પણ સર્જક સર્જન કરે છે. આ પ્રકારના સર્જકો પોતાના અનુભવોને સીધા અભિવ્યક્ત કરવાને બદલે તે લાગણી કે અનુભવનું અન્યોમાં આરોપણ કરી એક તટસ્થ નિરીક્ષક બની તેની અભિવ્યક્તિ કરે છે. આને પરલક્ષી સાહિત્યસર્જન કહીએ છીએ.

સાહિત્ય આત્મલક્ષી હોય કે પરલક્ષી – એ કલાની કોટિએ પહોંચે તો જ સર્જકનું સર્જન અસરકારક અને આસ્વાદ્ય બની શકે છે. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠકનું કાવ્ય ‘છેલ્લું દર્શન’ આમ તો પત્નીના અવસાનના કરુણ પ્રસંગને નિરૂપે છે. પોતાની પત્નીના દેહાવસાન પછી તેમની અંતિમ વિદાય વેળાએ સહુ સ્વજનો એકઠાં થયાં છે. અતિ સ્વાભાવિક રીતે જ લાગણીનો ઊભરો વિવિધ રીતે સહુ પ્રકટ કરી રહ્યાં હોય છે ત્યારે આ કાવ્યની પ્રથમ પંક્તિમાં જ કવિ સહુને કહે છે :

‘ધમાલ ન કરો, જરાય નેણ ભીનાં નવ કરો.’

પ્રસંગ અત્યંત કરુણ છે. થોડા સમય પછી પત્નીના મૃતદેહને લઈ જવામાં આવશે. તે પહેલાંનું કવિ માટે પત્નીનું આ ‘છેલ્લું દર્શન’ છે. છતાં પણ કવિ પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી અંગત લાગણીને પરલક્ષિતાથી જાણે અભિવ્યક્ત કરે છે. નરસિંહરાવે પણ પોતાના જુવાનજોધ પુત્રના અવસાન નિમિત્તે લખેલું કાવ્ય પણ ખૂબ જાણીતું છે. એમાં દિવંગત પુત્રના આત્માની શાંતિ માટેની પ્રભુપ્રાર્થના છે. કવિ કહે છે :

‘મંગલ મંદિર ખોલો દયામય, મંગલ મંદિર ખોલો.’

પુત્ર પિતાથી ભલે સદાયને માટે દૂર થયો, પણ કવિપિતા તો એને પોતાના સાંનિધ્યમાં સદા રાખવાની પ્રભુને વિનમ્ર પ્રાર્થના કરે છે. મૃત્યુ પછીના એ આત્માને આવકારવા કવિ પ્રભુને પોતાનાં દ્વાર ખોલવા કહે છે. આ દ્વાર એ ‘મંગલ મંદિર’નાં છે. અહીં પણ કવિ આત્મલક્ષી ઊર્મિની અભિવ્યક્તિને તાટસ્થ્યથી રજૂ કરે છે.

જોકે ફ્લોબર્ટ કહે છે કે : ‘Nothing is more feeble than to put personal feelings into a work of art.’ (કલાકૃતિમાં અંગત ઊર્મિઓને અભિવ્યક્ત કરવાથી વધુ અન્ય કશું વધુ નબળું નથી.) આ અભિપ્રાય પરલક્ષિતાની તરફેણનો છે. પરંતુ પરલક્ષિતાના મહિમા સાથે આત્મલક્ષિતાની ઉપેક્ષા કે ટીકા કોઈ રીતે સાચી ના હોઈ શકે.

પન્નાલાલની નવલકથા ‘મળેલા જીવ’માં આત્મલક્ષિતા શોધવી અથવા એનાં

નાયક-નાયિકાનો અનુભવ સર્જકનો આત્મલક્ષી અનુભવ છે કે નહીં તે સાહિત્યના આસ્વાદ માટે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન નથી. પરાનુભવ પણ આત્મસાત્ કરીને સર્જક પોતાની રીતે રજૂ કરી શકતો હોય છે. રાજેન્દ્ર શાહના ‘શ્રુતિ’ કાવ્યસંગ્રહમાંનું ગીત ‘કેવડિયાનો કાંટો’ એ સ્વાનુભવમૂલક રીતિથી રજૂઆત પામ્યું છે :

‘કેવડિયાનો કાંટો અમને વનવગડામાં વાગ્યો રે,
મૂઈ રે એની મ્હેક, કલેજે દવ ઝાઝેરો લાગ્યો રે.’

અહીં કાંટો વાગવાની ક્રિયા તો એક પ્રતીક બનીને આવે છે. કાવ્યનાયક કે નાયિકાની આ ઉક્તિમાં એકાંતમાં થયેલા પ્રિયમિલનની વાત વણાઈ છે. ‘મૂઈ રે’ જેવો લહેકો અહીં તુચ્છકાર કે તિરસ્કારનો ભાવ નહીં, પણ આનંદની અનુભૂતિનો ઘોતક બની રહે છે. આમ તો આ આત્મલક્ષી ઊર્મિકાવ્ય છે. પણ એમાં જે પ્રણયાનુભૂતિ છે તે કોઈ પણને હૃદયસોંસરી ઊતરી જાય તેવી છે. તો વળી નિરંજન ભગતની એક કાવ્યકૃતિ છે :

‘કોને કહું ? હું એકલો !

... ..

આભ જેવા આભનો રે ભાર વહું એકલો

કાવ્યનાયકના એકાકીપણાની આત્મલક્ષી અભિવ્યક્તિ છે. આ એકાકીપણાનો ચિત્તભાર કેટલો પીડાકારક છે તે દર્શાવવા કાવ્યનાયક એક દષ્ટાન્ત લાવે છે કે આ એકાકીપણાનો ભાવ આભના જેટલો વિશાળ અને એટલે ખૂબ ભારે છે.

સર્જક આત્મલક્ષી હોય તેનો અર્થ એ ન કરી શકાય કે તેની ઊર્મિ તેના પૂરતી મર્યાદિત છે. બલકે એની અભિવ્યક્તિની સર્જનાત્મકતા અને સામર્થ્ય એવાં હોવાં જોઈએ કે કોઈ પણ વાચકના હૃદયને તે સ્પર્શી જાય !

જોકે ગઈ સદીના મહાન કવિ ટી. એસ. એલિયટ આત્મલક્ષી સિદ્ધાન્તના સમર્થક નથી. એમના એક નિબંધ ‘ટ્રેડિશન એન્ડ ઇન્ડિવિડ્યુઅલ ટેલન્ટ’ (પરંપરા અને વ્યક્તિગત પ્રતિભા)માં કહે છે :

‘It is not his personal emotions, the emotions provoked by particular events in his life, that the poet is in any way remarkable or interesting. His particular emotions may be simple, or crude, or flat. The emotion in his poetry will be a very complex thing, but not with the complexity of the emotions of people who have very complex and unreal emotions in life... The business of the poet is not to find new emotions, but to use the ordinary ones and in working them up into poetry, to express feelings which are not

in actual emotions at all.’

(તેના જીવનમાં ખાસ ઘટનાઓ બનવાથી થઈ હોય તેવી તે વ્યક્તિગત ઊર્મિઓ નથી હોતી કે જેથી તે કવિ કોઈ પણ રીતે નોંધપાત્ર કે રસપ્રદ હોય. એની ખાસ ઊર્મિઓ સાદી કે અપરિષ્કૃત કે સપાટ હોય. તેની કવિતામાં ઊર્મિ ઘણી ગૂંચવણભરી ચીજ છે, પરંતુ એવા લોકોની ગૂંચવણ નહિ કે જેમના જીવનમાં ખૂબ ગૂંચવણભરી અને અવાસ્તવિક ઊર્મિઓ હોય. કવિનું કામ નવી નવી ઊર્મિઓની શોધ કરવાનું નથી, પરંતુ સામાન્ય ઊર્મિથી કામ લેવાનું છે અને જે ખરેખર ઊર્મિઓ નથી તેને કવિતામાં અભિવ્યક્ત કરવા ખપમાં લેવાની છે.)

જગતનાં મહાકાવ્યો અને મહાન કાવ્યો, મહાન સાહિત્યિક કૃતિઓ, પછી તે નવલકથા હોય, ટૂંકી વાર્તા હોય, નાટક હોય કે નિબંધ હોય, આ બધી જ સાહિત્યકૃતિઓમાં આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી બંનેનો મહિમા થયો છે અને આ મહિમા તેમાંનાં તથ્યોને કે વિચારોને કારણે જ માત્ર નહિ, પણ તેની કલ્પનાપૂર્ણ અભિવ્યક્તિને કારણે. આમ જોવા જઈએ તો સર્જક કેવી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરે છે તે નહિ, પણ તેણે ખપમાં લીધેલી સામગ્રીનો કેવી કલ્પનામય રીતે ઉપયોગ કરે છે તેનો મહિમા છે.

સાહિત્યના કલાક્ષેત્રમાં સર્જકની સર્જકતા ખીલી ઊઠે તો જ સાહિત્યકૃતિ ચિરકાલીન આસ્વાદ્ય બની રહે. આખરે તો સાહિત્ય મનુષ્ય-સર્જિત છે અને તેથી તેમાં માનવજીવનનો મહિમા અદકરો છે. પણ જ્યારે ‘કલા ખાતર કલા’નું વિચારમોજું આવ્યું ત્યારે તે લાંબો કાળ ટકી શક્યું નહિ તેનું કારણ જ એ કે જીવનના કોઈ પણ પાસાનો - સારા કે નરસાનો - સાહિત્યસર્જક તેની શબ્દકલા દ્વારા જ્યારે ઉપયોગ કરતો નથી ત્યારે સાહિત્ય પાછું પડે છે. વાત તો ખરેખર સર્જકના ચિત્તની ઊર્મિશીલતા, મસ્તિષ્કની વિચારશીલતા અને એમનો કલાત્મક શબ્દવ્યાપાર થાય અને તેના આ શબ્દવ્યાપારમાં કલ્પનાનો જાદુ પ્રવેશે ત્યારે સાચી સર્જકતા સિદ્ધ થતી હોય છે. આથી આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી કોઈ પણ સાહિત્યમાં તેના લેખકની કલ્પનાશક્તિ જ તેની ઊંચાઈ અને સિદ્ધિ સર કરવામાં મહત્ત્વનું યોગદાન કરી શકે છે.

ચાર ગઝલ | હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

૧. પ્રગટ થઈ જશે

આપના મનસૂબા જો પ્રગટ થઈ જશે,
તો પછી માર્ગ સઘળા વિકટ થઈ જશે.
મોરપીછું જો તારો મુગટ થઈ જશે,
ક્યાંક તારાથી પણ છળ-કપટ થઈ જશે.
જે ચલાવી રહ્યો સૌને રસ્સી ઉપર,
આખરે એ બિચારોય નટ થઈ જશે.
જાય શંકા કદી તો ઊભા ના રહો,
ચાલતાં-ચાલતાં ચોખવટ થઈ જશે.
સ્મિત તકલાદી પણ જો હશે, ચાલશે,
આ ઉદાસીની કાયાપલટ થઈ જશે.
તું ઊતર તો ખરો મનના મેળા મહી,
ત્યાં જઈને તો તું યમલાજટ થઈ જશે !

૨. રકમ આપી મને

માત્ર સાચવવા તરસ આપી મને,
કેટલી ભેદી ફરજ આપી મને !
ચોતરફ દૃશ્યો વિનાનાં દૃશ્ય છે,
આપવા ખાતર નજર આપી મને.
એક પળ માટે મળ્યો; ભાગ્યો તરત,
હાથમાં બળતું જગત આપી મને.
તારી થાપણ છે, પરત લઈ જા હવે,
ક્યાં તું ખોવાયો, વચન આપી મને ?
છે શરત, એકીટશે જોવું નહીં,
એમણે મોટી રકમ આપી મને.

૩. ચિંતાનો વિષય છે

જો આંસુ ખૂટી જાય તો ચિંતાનો વિષય છે,
આ વાત ન સમજાય તો ચિંતાનો વિષય છે.

‘જા, તારું ભલું થાય’ કહી કેમ હસ્યા એ ?
સારે જ ભલું થાય તો ચિંતાનો વિષય છે.

દેખાય નહીં ત્યાં સુધી ઈશ્વર છે સલામત,
ક્યારેક જો દેખાય તો ચિંતાનો વિષય છે.

તારાથી છલોછલ છું હું ઢોળાઈ ન જાઉં,
છાંટોય ઉભેરાય તો ચિંતાનો વિષય છે.

જો ગૂંચમાં સંબંધ પડે છે તો ટકે છે,
જો ગૂંચ ન સર્જાય તો ચિંતાનો વિષય છે.

૪. ઊંચકાઈ જવાની

છે જિંદગી કંગાળ શું લૂંટાઈ જવાની ?
પણ ટેવ નથી છૂટતી ગભરાઈ જવાની.

પરખાઈ જવાની કે ન સમજાઈ જવાની,
ચહેરો નથી જે વાતને, ચહેરાઈ જવાની.

આ રીત ભલા કોણ ગયું શીખવી અમને ?
ખેંચાણ જ્યાં ન હોય ત્યાં ખેંચાઈ જવાની.

અપરાધનો આનંદ નથી ભાગ્યમાં મારા,
કે બીક નથી લાગતી પકડાઈ જવાની.

તકલીફ શરૂઆતમાં થોડીક પડે પણ,
મારાથી કબર મારી આ ટેવાઈ જવાની.

પીતો નથી હું આમ, છતાં હાથ લગાવું,
એ જામની કિંમત પછી ઊંચકાઈ જવાની.

લખાવે છે | લલિત ત્રિવેદી

કહો છો આપ કે મા શારદા લખાવે છે
મને ખબર છે મને બુદબુદા લખાવે છે.
શું કામ પગલાં મારાં ખુદનાં પણ નથી મારાં ?
હરેક જન્મે શું માતાપિતા લખાવે છે ?
મને ભૂંસી દઈ મારા બધા જ શબ્દસહિત,
કયો સબદ મને, ખાલી જગા લખાવે છે.
ફણા ખસે છે ઓચિંતી જ કોઈ મધરાતે
ચરુ ખૂલે છે ને સંભારણાં લખાવે છે !
નહિ તો કઈ રીતે ઉપવન ખીલે આ કાગળમાં ?
કઈ પીંછે છે, કવિ ? કે પીંછાં લખાવે છે ?
ગઝલમાં કઈ રીતે મર્મરનો પ્રગટે તરજુમો ?
કવિ ! કહી ઘો કે દુભાષિયા લખાવે છે !
રચે રદીફ-કાફિયાથી મંડપારોપણ
રૂડા સબદથી કરી ચાંદલા લખાવે છે !
ભલો હું ને આ રાવણહથ્થો, વીણાવાદિની !
ભલું આ દેરડીનાં પગથિયાં લખાવે છે !
સમાઈ જાઉં છું તારા પ્રવાહમાં, વીણા !
શું બુદબુદાય કદી અસ્મિતા લખાવે છે !

ખબર માંહલાં ઘરનાં | ઊજમશી પરમાર

કર્યાં જતન જગભરનાં,
ચહે ન જીવ તો અરથ અધૂરા, જવાબ ઊંચી બરના,
ભીંતોનાં નહીં, પૂછો પહેલાં ખબર માંહલાં ઘરનાં.
રચના હો એવી, જે લખતાં ઉમર ઉખેળી નાખો,
ગીત સુણાવો એવું, પગને ફૂટી જાય કે પાંખો,
પગી ગમે તે, ગોતે નભ લગ સગડ અસલ અક્ષરના;
ભીંતોનાં નહીં, પૂછો પહેલાં ખબર માંહલાં ઘરનાં.
લાંબેરી વાટે લાંબેરા પડછાયા લઈ હાલ્યા,
તોય ઘડીકે અવસર કેરી અટારીએ જઈ મ્હાલ્યા ?
ધરવ નયો જીવતરનો પામ્યા, પરપોટા પળભરના;
ભીંતોનાં નહીં, પૂછો પહેલાં ખબર માંહલાં ઘરનાં.

ભાષા બોલશે | લલિત ત્રિવેદી

તું ન બીજાની કે ના તૈકાની ભાષા બોલશે,
જા કવિ ! તારી કલમ પોતાની ભાષા બોલશે !
બોલશે મીઠું અને સાચાની ભાષા બોલશે,
જો... જો... કે દીવાલ પણ ઝરણાની ભાષા બોલશે !
એટલું નક્કી કે એક દિ' મોટો થૈ જાશે પરાગ,
પણ નથી નક્કી કયા ક્યારાની ભાષા બોલશે !
ફૂલ મારું સ્ફૂલની ભાષામાં બોલે છે હવે,
કોક દિ' ઘરમાં શું કે રસ્તાની ભાષા બોલશે ?
હું તને મળવાને ગજરો થૈ ભલો આવ્યો હતો,
જાણતો નહોતો કે તું પૈસાની ભાષા બોલશે !
પાંખડીઓ પર લસરકો તડકાનો થૈ ગ્યો હવે,
તો શું એ કોમળ નરી દુનિયાની ભાષા બોલશે !
પારણું ઝૂલતું હશે ને હાલેડું વાતું હશે,
ધબકારા ભેગા મળીને માની ભાષા બોલશે !
તો મુનાસિબ છે કે કેવળ પંખીઓ જોયા કરું,
જો ગઝલ મારી ફક્ત પડઘાની ભાષા બોલશે !
તેં લખ્યું છે તે કવિ ! હું કંઈ રીતે પામી શકીશ ? -,
- ગુજરાતી ભાષામાં જો બીજાની ભાષા બોલશે !!

જોઈએ છે | રિષભ મહેતા

મને એ ખબર છે કશું જોઈએ છે,
પરન્તુ ન સમજાતું શું જોઈએ છે ?!
તને આખી દુનિયાય ઓછી પડે છે,
મને તો ફક્ત એક તું જોઈએ છે !
મને તો જ સમજણ પડે કેમ ચાલું ?
મને કોઈ આડું-ઊભું જોઈએ છે !
ચલો આપવું હો તો આપી દો ઈશ્વર,
મને એક આંસુ મીઠું જોઈએ છે !
ચલાવી લઉં છું બધાના વગર હું,
હકીકતમાં કિન્તુ બધું જોઈએ છે !

આંખોમાં ચિતરાયેલો વગડો | ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ 'રાજર્ષિ'

નેંઘલમાં આવેલી ડાંગરની લીલાશ
તરવરે આંખમાં,
ચાઈડામાં ચીપા હંગાથે
વાતો પવન ગલગલિયાં રમે;
માથે ભથવારીના ભાત જેવો તડકો,
ઉતાવળો;
છોડની કેડ સુધી ભરાયેલા પાણીમાં
વેરાયેલા આકાશના ટુકડાઓ,
રઘવાટમાં નિશાળે દોડી જતા બાળક જેમ
ઊડતું પંખી,
આંબો મરક મરક હસે,
વાડમાં છલકાઈ ઊઠેલું ઝીલનું જાળું,
ગોરસ આમલીનાં લીલાં પાંદડાંમાં
ઘોળાયેલો બદામી રંગ,
થડ ઉપરથી સડસડાટ લપસણિયું ખાતી
ખિસકોલી
વાડમાં છૂપાછૂપી ખેલે.
લે,
અહીં આડે પડખે થયો છું
ઢાળિયા સંગાથે
કોઈ પૂછે તો કહેજો :
ઘાસ સાથે રમતાં રમતાં જ
એ સૂઈ ગયો છે !!

ચાઈડું : નીચાણના ભાગમાં આવેલું કાળી માટીવાળું ખેતર
જેમાં મોટે ભાગે ડાંગર-ઘઉંના પાક થાય.

જીવતાં કાં પરાણે ?! | દેવેન્દ્ર દવે

મંદાકાન્તા - સોનેટ

એ હૂંફાળો સમય નમણો આવતો યાદ આજે:
વ્હાલી ! બન્ને હરખભર શાં ઘૂમતાં ગીત ગાતાં !
જોતાં પ્હાડો, ખળખળ ઝરા જાય વ્હેતા અવાજે;
ગાઢાં વીંધી વન પથ પરે ઝૂમતાં બેઉ જાતાં !

માણી મોજે પ્રકૃતિ પરમા પામતાં તોષ મીઠી
ક્યાં બન્નેનાં મુખ પર કશો થાક વર્તાય સ્હેજે ?!
એવામાં જ્યાં ગડ ગડ થતાં અભ આવે - અદીઠી
હેલ્વારો શો પવન કરતો - ભીંજતાં બેય ભેજે !

આજે જોને, જરઠ તનથી આપણે બંધ દ્વારે
બારીમાંથી ઘન ગગનમાં ગર્જતાં ઘોર નાદે,
જોતાં બેઠાં : ચપલ ચપલા નર્તતી ઈન્દ્રદ્વારે
આમંત્રે એ વન-તરુવરો, મોરલા મત્ત સાદે...

ધૂજે જેવાં દ્વિજ નિજ નીડે આપણે બે અટાણે
કોરેકોરાં તન મન રહ્યાં - જીવતાં કાં પરાણે ?!

રહી | અંકિત ત્રિવેદી

કાયમી ભાવ-ભાષામાં તેજી રહી.
લાગણીઓ સદા ગુજરેજી રહી.

એક ચોમાસું અટકી ગયું આંખમાં,
ભીના અત્તરની કાયમ અવેજી રહી.

આજ અંધાર ખુશબોભર્યો ના રહ્યો-
મ્હેંકતી રાતની પણ પરેજી રહી.

કોઈ નિર્ણય થવા ના દીધો ભીતરે-
સુખ-દુઃખની વ્યથા ગોળમેજી રહી.

ચકલી | દેવેન્દ્ર દવે

વસંતતિલકા - સોનેટ

દાદી મુખે બચપણે સુણી કેંક વેળા
વાર્તા કુંતૂહલ ભરી : ચકલી લઈને
ચોખા તણો કણ, ચકો મગનોય દાણો
ભેળાં મળી કરત ખીચડી શી મજાની !
બેડું બહાર ભરવા ચકલી જતી ત્યાં -
ખાઈ જતો તક મળ્યે ચકલો બધીયે
ખીચી ! - અશાંત મન થાય ઘણું અમારું :
માળો ચકો મતલબી નીકળ્યો ભરાડી !
દીવાલ પે લટકતી છબિ પૂર્વજોની
વાંસે ચકી તૃણ-સળી લઈ નીડ બાંધે !
આખી બપોર ઘરમાં ફરતી પરી શી
ના રોક-ટોક કરતું - ગમતું બધાંને...
ફ્લેટે ન આજ ફરકે ચકલી - ન શાતા,
ચલવી બનું, અનુ-ભવે લખજે વિધાતા !

૧૮

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૨૭૧) Fitness ગીતા સ્ટ્રી સ્વસ્થ તો પરિવાર સ્વસ્થ : અનુ. ચિરંતના ભટ્ટ,
૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૬૮, રૂ. ૨૫૦/
- (૨૭૨) યુગદષ્ટા સમયની પાર જોઈ શકતા ચાણક્યની કથા : અનુ. અવનીશ ભટ્ટ,
૨૦૧૩, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની, પ્રા. લિ. મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૩૦૪, રૂ. ૨૫૦/
- (૨૭૩) તબીબી ચિકિત્સાની ભીતર : ડૉ. સરોજિની સંઘવી, ૨૦૧૩, એમ. એમ.
ઠક્કરની કંપની, મુંબઈ, પૃ. ૧૪+૨૨૮, રૂ. ૨૦૦/-

બટુકને બે વાતની ચિંતા હતી. શરત મારેલી તે મુજબ પ્યારઅલીએ બાંધી મુદતમાં માસ્તરના ખભેથી ધાબળી ઉતરાવી કે કેમ; અને જો શરત પાળી હોય તો તેની ખાતરી ગુણને કેમ કરાવવી !

બનેલું એવું કે બાંધી મુદત પૂરી થવામાં હતી અને ગુણને એકાએક બહારગામ જવાનું થયું. આ બાજુ પ્યારઅલી અચાનક બટુકના ઘરે આવી ચડ્યો. વધારામાં નંદો, ટપુ અને સોમચંદ માસ્તર પણ સાથે હતા.

આડીઅવળી થોડી વાતો કર્યા પછી પ્યારઅલીએ બટુકને કહ્યું : આજકાલમાં તું કોઈ મોટો ભોજન-સમારંભ કરવાનો છે કે શું ? આ બકાલાંના થેલા કેમ પડ્યા છે ? બટુકે વળતી યાદી અપાવી : મારે ક્યાં ગગો કુંવારો રહી જવાનો છે ? તારે તો કાં શરત પૂરી કરવાની છે; ને નહીંતર બધાને જમાડવાના છે. તારી વાત કર્ય ને !

પ્યારઅલી કહે : હા, હા, ખરી વાત તો કે'વાની રહી જ ગઈ; હવે સાંભળો...

અને વાત માંડી -

આ ક્યોને કે ચારેક વરસ પહેલાં આ સોમચંદ સાહેબ કોઈ મેળાવડામાં ગયેલા, સાહિત્યકારોનો મેળાવડો હતો - પણ ત્યારે મારાથી જવાણું નો'તું...

- તારે વળી શું કામ હતું ? તું તો કાયમનો નવરો છો : બટુકે પૃચ્છા કરી... પ્યારઅલીએ માથું ખંજવાળતાં કહ્યું, કોઈ કાયમ થોડું નવરું હોય ? કાંક રોકાણ હતું...

નંદો મદદે આવ્યો, એને અચાનક યાદ આવી ગયું, બોલ્યો : પ્યારભાઈની વાત સાચી છે. ચાર વરસ પે'લાં એના પાંચમા સાળાનું લગન હતું, તે જવું પડેલું...

બકાલાંનો થેલો લઈને આવેલો ગની તાકડે ત્યાં ઊભો ઊભો બધું સાંભળતો'તો. તેણે મમરો મૂક્યો : સાળાના લગનમાં તો જાવું જ પડે, કીધું નથી કે એક પલડે મેં સારી આલમ ઓર દૂસરે પલડે મેં જોરુ કા ભાઈ !

બધા હસી પડ્યા. પ્યારઅલીએ ગનીને, જાણે કે, આદેશના સ્વરમાં કહ્યું - તું આંઈ ઊભો રૂઠેશ તો ઘરાક વિયા જાશે; જા પીઠ ભેગો થા : ને ગની થોડું હસતો હસતો ગયો.

ને પ્યારઅલીએ વાતનો દોર સાંધ્યો, કથા આગળ ચલાવી -

ચાર વરસ પે'લાં મારાથી જવાણું નંઈ પણ આ બે વરસ પેલાં માસ્તરથી નો અવાણું. હું તો તેમાં ગયો'તો તે એ મેળાવડાની એક વાત કરવાની છે. આમ તો એમાં બધા નાના-મોટા, સાચા-ખોટા કવિઓ જ પધારેલા, પણ એક હાસ્યલેખક આવેલો.

આવ્યો ત્યારથી મેળાવડાના આયોજકોને અને સંચાલકોને મળી મળીને કહેતો રહે : બાપુ, આપડને પાંચેક મિનિટ શરૂઆતમાં આપો તો બેઠક જમાવી દઉં, જલસો પડી જશે, જલસો !

છેવટ, શરૂઆતમાં જ માઈક લઈને જંપ્યો. મારા વા'લાએ શરૂઆત કરી - જુઓ ભાઈઓ, બેનો, કવિઓ, કલાકારો, આયોજકો ને સંચાલકો, આપડે હવે અજબ સવાલ ને ગજબ જવાબ જેવું કરીએ. હું સભામાંથી ગમે તેને આંચા બોલાવીશ ને સવાલ પૂછીશ. બોલો શરૂ કરીએ ?

કવિતા વાંચવા ઉત્સુક કવિઓએ માંદો હોંકારો ભણ્યો, પણ પેલો તો જે કરવું હતું તે કરીને જ રહ્યો.

શરૂમાં જ એણે આખી સભામાં નજર ફેરવી અને પછી સભાને છોડે બેઠેલાં એક બહેન તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું : બહેન, આપ આવશો ?

પેલાં બહેન પહેલાં તો સભામંડપની પાછળ બાલવાડી જેવા મેદાનમાં રમતા તેમના બાબાને તેડી લાવ્યાં, પછી તેમની પાસે બેઠેલા તેમના પતિને ભળાવ્યો, ને હળવી ચાલે ચાલતાં મંચ પર ગયાં...

હાસ્યલેખકે પ્રશ્ન કર્યો : બહેન, લગ્ન પહેલાં તમે તમારા પતિને જોયેલા ?

બહેને જવાબ આપ્યો : ના, તેમને નહીં જોયેલા, પણ તમને જોયેલા !

કવિઓ સમજ્યા કે કેમ એ તો રામ જાણે પણ બધા ખડખડાટ હસ્યા -

હાસ્યલેખકે ટૂંકમાં પતાવ્યું; આભાર, થેંકસ વગેરે; ને પેલાં બહેન પાછાં પોતાની જગા પર જઈને બેઠાં.

હાસ્યલેખકે ફરી સભામાં નજર દોડાવી ને એક ખૂણામાં બેસીને ખાખી બીડીના કશ લેતા ને ધુમાડા કાઢતા એક ગામડિયા જેવા જણને મંચ પર બોલાવ્યો. પેલો એક પગ થાકેલા ઘોડા જેમ વાંકો ઊભો રાખીને માથું ખંજવાળતો ઊભો રહ્યો. બધાંને ઉત્સુકતા થઈ કે આને વળી શું પૂછશે ?

હાસ્યલેખકે થોડો વિચાર કર્યો ને પછી પ્રશ્ન કર્યો -

ભાઈ, તમારા જીવનનો એવો એકેય પ્રસંગ ખરો જેમાં તમને અચરજ થયું હોય, હસવુંયે આવ્યું હોય ને થોડી ઈજાએ થઈ હોય ?

- સભામાં ગણગણાટ થયો, સાલા, બેઉ ભળેલા લાગે છે. આવો સવાલ હોય ! પણ પેલાએ તો જવાબ આપવા માંડ્યો -

હા, તમે કહો છો એવું એક વાર બનેલું. હું ને મારો ભાઈબંધ એક દી અમદાવાદમાં રાયખડમાં રખડવા નીકળ્યા. રસ્તાની કોરે, ફૂટપાથ પર એક ગલ્લા જેવી નાની દુકાન હતી. આગળ પાટિયું ટેકવેલું ને તેની ઉપર પાન-મસાલાનાં ડબલાં ને એવું બધું પડેલું. અમે ત્યાં ગયાં. મેં પાન ખાધું ને મારા ભાઈબંધે સિગારેટ લીધી. પૈસા ચૂકવતામાં એક

સિક્કો હેઠે પડી ગ્યો. અમે બે સિક્કા લેવા એકસાથે નીચા નમ્યા, પણ પેલું પાટિયું આડું હતું તે અમારાં માથાં સામસામાં ભટકાણાં, હજી માથું પંપાળીએ ત્યાં તો પાટિયાંની નીચે નાનકડી બારી જોઈ અંદર એક ટેબલ, એમાં ધીમો ધીમો પ્રાયમસ બળે ને અંદરથી ડોકું કાઢી એક જણે પૂછ્યું : સાચેબ, ચા આપું ? અમને તો અચરજ થ્યું કે આ વળી કેવી હોટલ ! ને પછી હસીયે પડેલા...

અજબ સવાલનો આ જવાબ ખરેખર ગજબનો હતો. સભામાં તાળીઓ પડી તેથી હાસ્યલેખકે તક ઝડપી અને એક વધારાનો સવાલ કર્યો :

- તમારા બે ભાઈબંધનાં માથાં ભટકાણાં તે વધારે ઈજા કોને થઈ ? બેમાંથી કોના માથે ઢીમણું થયું ?

- એક્કોયને નંઈ, માથાં તો ભટકાણાં પણ ઢીમણું તો એક્કોય નોતું થ્યું !

જવાબ મળ્યો : ઢીમણું નો'તું થ્યું એનો ભેદ કઉં, પણ મારું નંઈ લાગે ને ?

-ના રે. તમતમારે કહી ઘો, જે ભેદ હોય, જે કારણ હોય તે...

-જુઓ, હું કવિ સું ને ગજજલું લખું સું, ને મારો ભાઈબંધ હાસ્યના પ્રોગ્રામ કરે સે -

હવે કવિઓની અકળામણ વધી અને સભામાં ગણગણાટ થવા માંડ્યો. આયોજકોએ ઈશારાથી હાસ્યલેખકને પૂરું કરવા સૂચવ્યું. સંચાલક જેવો એક જણ માર્દક નજીક ગયો ત્યાં સભાના છેડેથી એક મોટી વચના કાકા લગભગ દોડતી ચાલે બે હાથ જોડીને કશું બોલતા બોલતા મંચ ભણી આવી ગયા, મંચ પર આવી ગયા, અને સભાને જાણે સીધું સંબોધન કરવા લાગ્યા.

ભાઈઓ, મે'રબાની કરીને મને બે મિનિટ આપો. મારે એક વાત કર્યા વિના ચાલે એવું નથી. જીવદયાનો સવાલ છે; ને જો હું વખતસર ને આવા મોકે વાત નો કરું તો પાપમાં પડું ! બસ મને બે-પાંચ મિનિટ આપો, નંઈતર મારે માથે આળ આવશે, ને કો'ક બિચારાનું જીવતર બગડશે ! ફક્ત બે-પાંચ મિનિટ...

આમાં કોઈને કશી સમજણ તો નો પડી પણ બધાંને કૌતુક થયું, થોડી જિજ્ઞાસાયે થઈ હશે તે બધા શાંત થઈને તાકી રહ્યા ને કાકાએ વાત માંડી :

એ આખી વાતનો સાર એટલો હતો કે બે વરસ પે'લાં આવા જ કોક મેળાવડામાં એમની એક ધાબળી ખોવાઈ ગયેલી, પણ એ ધાબળી હતી તો અપશુકનિયાળ. કોક બાવા-સાધુએ ધાબળી માગેલી, પોતે ના પાડેલી ને બાવાએ ગુસ્સે થઈને શાપ દીધેલા : સાલ્લા, નાલાયક, સાધુકા વચન માનતા નહીં ! સાથમેં લે જાયેગા એ સબ ચીજેં ? જા, તેરી જોરુસે ઝગડા હોગા, તેરે બચ્ચે તેરી નહીં સુનેગા, તેરે પડોસી પરેશાન કરેંગે; ઓર સુન લે, ચાર સાલ કે બાદ જિસકે કંધેપે યે ધાબળી હોગી. ઉસકા સત્યાનાશ હોગા...!!

આગળના ત્રણ શાપ તો સાચા પડતા લાગ્યા ને ચોથો કોઈ નિર્દોષને, કોઈ નવાણિયાને પાયમાલ કરી દે તો પોતે પાપના ભાગીદાર બને, એટલે જ્યારે તક મળે ત્યારે આ વાત જાહેરમાં કહેતા રહેવી જોઈએ એવો ધરમ સમજીને પોતે આ વાત કરી છે તેવી ચોખવટ છેલ્લે કરી...

પ્યારઅલીની વારતા પૂરી થઈ ને માસ્તર સફાળા જાગ્યા હોય તેમ ઊઠ્યા. જાણે જાતને જ કહેતા હોય તેમ બબડ્યા : લે મારે તો મહેમાન આવવાના છે, ને અહીં બેસી રહ્યો... ! ને ઊપડતે પગલે ચાલી નીકળ્યા.

માસ્તરના હાવભાવ ઝીણવટથી નિહાળી રહેલ નંદો બબડ્યો : માસ્તર આમ ભાગ્યા કાં ?

ઉત્તર ટપુએ વાળ્યો : હાજત લાગી હશે !

બટુક અને પ્યારઅલીએ એકબીજા સામે જોયું ને પછી હસી પડ્યા...

૧૮

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧) ચંદ્રમણ (બદલીપ્રસાદના લેખોનો સંગ્રહ) : સંપા. ડંકેશ ઓઝા, ૨૦૧૪, ક્વીશ પંડ્યા, પ્લોટ નં. ૧૨૯, આનંદનગર, સેક્ટર-૨૭, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૨૮, ૧૩+૧૪૬, રૂ. ૧૧૦/- (૨) સાવિત્રી શબ્દામૃત-૩, ભાવાનુવાદ : કિરીટ ઠક્કર, ૨૦૧૪, યોગમુક્તા પ્રકાશન, વડોદરા, ૧૯, પૃ. ૧૬+૨૯૬, રૂ. ૮૦/- (૩) મેહ-માધુર્ય : સંપા : આરતી મણિયાર, દધિચી ઠાકર, ૨૦૧૪, 'મેહમાધુર્ય સમિતિ, નવસર્જન એકેડેમી ૨૦૨, ચિરંજીવ કોમ્પ્લેક્સ, પાલડી, અમદાવાદ-૭, પૃ. ૨+૧૩૪, રૂ. Nil (૪) તારે જમીન પર : રવીન્દ્ર અંધારિયા, ૨૦૧૪, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ. રાજકોટ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૦૦/- (૫) ભારતીય વિજ્ઞાનકથાઓ : રવીન્દ્ર અંધારિયા, ૨૦૧૪, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ., રાજકોટ, પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૧૬૦/- (૬) ૨૧મી સદીની વિજ્ઞાનકથાઓ : રવીન્દ્ર અંધારિયા, ૨૦૧૩, પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા. લિ., રાજકોટ, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૧૦૦/- (૭) આચમન : સંકલન : પ્રવીણ દેસાઈ, ૨૦૧૩, સુખ્યા પ્રવીણ દેસાઈ, બી/૧૪, પૂનમ સોસાયટી, ૪૮, લલ્લુભાઈ પાર્ક, અંધેરી (વે), મુંબઈ-૪૦૦૦૫૮, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૫૦

નીચે બગીચામાં બોરસલીનું જે વૃક્ષ હતું તેની ડાળીઓ હવે બાલ્કનીમાં પ્રવેશીને છેક નેતરના હીંચકા સુધી આવી પહોંચી હતી. રજાના દિવસે માળીને કહીને ડાળીઓ કપાવી દેવી એમ વિચારી સુધાંશુએ હીંચકાને પગથી સહેજ ઠેસ મારી. સ્પ્રિંગવાળો હીંચકો સીધો જવાને બદલે ગોળ ગોળ ફરી ગયો. આમ જોઈએ તો શું દુઃખ હતું ? મુંબઈ જેવા શહેરમાં ત્રીજા માળે આવેલો પોતાની માલિકીનો ફ્લેટ. રહેણાંકનો વિસ્તાર પણ એકદમ સરસ... ફ્લેટની તદ્દન સામેથી એક રસ્તો પસાર થતો હતો અને રસ્તાની પેલી બાજુ દૂર દરિયો દેખાતો હતો. રોજ સાંજે દરિયાની ઉપર ઝળૂંબી રહેલું આકાશ રંગબેરંગી રંગે રંગાઈ જતું અને ધીમે ધીમે આથમી જતું. સાંજ આથમતાંની સાથે જ જાતજાતનાં વાહનો અને તેમના કર્કશ ધ્વનિથી રસ્તો ઊભરાઈ જતો. સાંજના આથમતા આકાશનું અથવા તો સૂરજની લાલીનું આયુષીને તો જાણે વળગણ જ હતું. રોજ સાંજે આ સમયે એ બાલ્કનીમાં હાજર જ હોય. રવિવારે અને રજાના દિવસોએ સુધાંશુનેય પકડીને પોતાની સાથે ઊભો રાખતી.

“લોકો તો સન-સેટ જોવા ક્યાંના ક્યાં જાય છે અને તમને તમારી બાલ્કનીમાંથી આટલો સરસ સૂર્યાસ્ત જોવા મળે છે તો તમને એની કિંમત નથી...” એ સુધાંશુનો હાથ ખેંચીને કહેતી. સુધાંશુ એ વખતે યા તો પોતાની ઓફિસમાંથી લાવેલું કોઈ અઘરું કામ પૂરું કરતો હોય અથવા તો ક્રિકેટ મેચ જોતો હોય અથવા તો આરામથી પડચો પડચો કંઈક વાંચતો હોય... પણ આયુષી એકવાર હાથ ખેંચે એટલે એને ખેંચાઈ જ જવું પડતું. બંને એકમેકને લગભગ વળગીને બાલ્કનીમાં સૂર્યાસ્ત જોતાં ઊભાં રહેતાં... આયુષી તો આમેય સુંદર હતી અને સાંજના સુંદર રંગોની આભા જ્યારે તેને વીટળાઈ વળતી ત્યારે તે વધુ સુંદર લાગતી.

સુધાંશુએ બાલ્કનીમાં ચારે તરફ નજર ફેરવી. નાના નાના ફૂડામાં તેણે નાનકડો બગીચો ઊભો કરેલો. બોનસાઈ રીતે ઊછરેલાં વડ, પીપળો, બોરસલી અને ગુલમહોર પણ ખરાં... ગુલમહોરના ફૂલની આભાથી આખીય બાલ્કની શોભી રહી હતી અને વડ ઉપર પણ લાલચટક ટેટા બેઠેલા. બગીચાનો સુધાંશુને ઘણો શોખ હતો. ફ્લેટમાં મોટા ગાર્ડનનો વૈભવ તો ક્યાંથી મળે ? પણ બાલ્કની પ્રમાણમાં થોડી મોટી હતી. સુધાંશુએ અહીં જ નાનકડો ફૂડાવાળો બગીચો ઊભો કરેલો. છોડને કાપીકૂપીને એ નાના નાના રાખતો અને એ રીતે જ ઉછેરતો... છોડનેય જાણે એમ જ મોટા થવાની ફાવટ આવી ગયેલી. જ્યારે સુધાંશુ ખાતર નાખે ત્યારે સુંદર રીતે મહોરી ઊઠતા છોડ ત્રણચાર

દિવસમાં જ સંકોચાઈને ટૂંટિયું વાળીને બેસી જતાં અને પછી જાણે અપચો થયો હોય એમ ફૂલ ઓકી કાઢતા.

“આમની ઉપર આ રીતે જુલમ ના કરો... એમની જાતે મહોરવા દો એમને...” આયુષી કહેતી. જ્યારે જ્યારે સુધાંશુ આ ફૂડાઓમાં ખાતર નાંખતો હોય અથવા તો ડાળીઓની કાપકૂપ કરતો હોય ત્યારે ત્યારે એ અચૂક આ નેતરના હીંચકા પર બેસી રહેતી અને કંઈક ને કંઈક બબડ્યાં કરતી. સુધાંશુનું આ બાલકની ગાર્ડન એને સહેજેય પસંદ ન હતું.

“ક્યાં મહોરવા દઉં ? બાલકનીમાં જેટલી જગા છે એટલા તો મહોરે છે..”

“શું મહોરે છે ? કપાળ ? હમણાં એમને નીચે માળીને આપો અને ક્યારામાં નાંખો પછી જુઓ આ તમારા ગુલમહોર. આંબો અને વડ... કેવાં ફેલાય છે ! દરેક જીવને કુદરતી રીતે જો ઊછરવા દો તો જ તે ખીલે. આમ કાપકૂપ કરવાથી તો એમનું વ્યક્તિત્વ...”

“વ્યક્તિત્વ વ્યક્તિનું હોય, ઝાડનું નહીં...” સુધાંશુ પાસેની થેલીમાંથી ખાતર ફૂડામાં નાંખતો અને આયુષી ઊભી થઈ જતી.

નેતરના હીંચકાને ફરીથી સુધાંશુએ સહેજ ઠેસ મારી અને આંખો ખોલી. સાંજ તો આથમી જ ગઈ હતી. અને નાના નાના તારાઓ ધીમે ધીમે આકાશ ઉપર પોતાનો કબજો જમાવી રહ્યાં હતા. સુધાંશુ ઊભો થઈને અંદર આવ્યો. કાળાધબ અંધકારમાં આખું ઘર ડૂબેલું હતું. આયુષી ઘરમાં હોય તો અત્યારે ઘરમાં અંધારું હોય જ નહીં. સાંજે એ ઘરના ખૂણાના મંદિરમાં દીવો કરીને પગે લાગતી એટલે ટમટમતા એ દીવાના પ્રકાશથી આખું ઘર ઝગમગી ઊઠતું. સુધાંશુએ મંદિરમાં પડેલી ચાંદીની દીવીમાં દિવેટ મૂકી, ઘી પૂર્યું અને દીવાસળીની શોધખોળ કરીને દીવો પ્રગટાવ્યો. મંદિરની સાવ બાજુમાં દીવાલ પર બાપુજીની તસવીર લગાવેલી હતી. એ તસવીરના કાચમાં દીવાની જ્યોતનું પ્રતિબિંબ અંકાઈ ગયું. સુધાંશુની નજરમાં બાલાસિનોરનું આખું ઘર એ હલતી જ્યોતની જેમ જ ડોલી ઊઠ્યું.

જૂના ખરબચડા પથ્થરોથી મઢેલી શેરી, શેરીમાં હારબંધ ઊભેલાં મકાનો, મકાનોનાં છજા પરથી ડોકિયાં કરતું લાકડા પરનું સુંદર કોતરણીકામ, લોકોની અવર-જવરના લીધે સતત ઘોંઘાટિયું વાતાવરણ.... અને એ શેરીમાં છેક છેલ્લેથી બીજું ઊંચા ઓટલાવાળું તેનું ઘર... ઘરનું મોટું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર અસલ સાગના લાકડાથી બનેલું હતું. ઘરના બેઠકખંડમાં લાકડાની બે મોટી ઢોલિયા જેવી પાટો મૂકી હતી. બેઠકખંડની બરાબર વચ્ચે પિત્તળની સાંકળવાળો ઘૂંઘરીઓ નાંખેલો હીંચકો અને હીંચકા પર એક પગ વાળીને અને બીજો નીચે લટકતો રાખીને બેસેલા બાપુજી... તેમની બરાબર બાજુમાં હીંચકાની પાટ પર હંમેશાં પાનનો ચકચકિત ડબ્બો પડી રહેતો... બા પાન સરસ

બનાવતી. બાપુજી તેનું બનાવેલું પાન જ ખાતાં. બા ગુજરી ગઈ પછી તેમણે પાન ખાવાનું છોડી દીધેલું. બા રસોઈ પણ સરસ કરતી. શેરીની લગ્ન કરવા લાયક યુવતીઓ બા પાસે જુદી જુદી વાનગી શીખવાં આવતી. વરસના બધાં દિવસ તેની રસોઈનો સ્વાદ એકસરખો રહેતો. ભૂલેચૂકેય કોઈ દિવસ સ્વાદમાં ફેર પડે કે રસોઈ સારી ના થાય તો બાપુજી ચોકમાં થાળીનો છૂટો ઘા કરતા.

“આ રસોઈ છે ? દાળમાં ગોળ ઓછો અને શાકમાં તો તેલ જ નથી... સાવ કોરુંકટાક...” જે દિવસે સુધાંશુએ પહેલી વાર ડાઇનિંગ ટેબલ પરથી નીચે ભોંય પર થાળીનો છૂટો ઘા કરેલો એ દિવસે આયુષી હેબતાઈ ગયેલી...

“તમને ડાયાબિટીસ છે સુધાંશુ... અને આ વખતે તો કોલેસ્ટેરોલ પણ વધારે છે. ડોક્ટરે કહ્યું છે એટલે...”

“હવે તેલ પીવા ગયો ડોક્ટર... એ કહે એટલે મારે ઘાસ ખાવું એમ ?” અને એ દિવસે સુધાંશુ જમ્યા વિના જ ઓફિસે જતો રહેલો. ઘા કરેલી થાળીનો રણકાર નીચે ફ્લેટ સુધી પહોંચેલો. આયુષી પછી તો બજારમાં જઈને ઓછા તેલમાં બનતી વાનગીઓની ચોપડી ખરીદી લાવેલી. પણ ચોપડીઓય ખરીદવી કેટલી ? લો કેલરી રેસિપી બુક, લો ફેટ રેસિપી બુક, માઈક્રોવેવમાં બનતી વાનગીઓ, સાઉથ ઇન્ડિયન વાનગીઓ, અવધી સ્પેશિયલ, બંગાળી મીઠાઈઓ... વગેરે વગેરે... સુધાંશુને રીઝવવો ખરેખર અઘરો હતો. પછી તો ધીમે ધીમે નીચેના ફ્લેટવાળાયા આ મહિને એકાદ વાર પછડાતી થાળીના રણકારથી ટેવાઈ ગયેલા...

બાપુજીનો મિજાજ ઘણો તેજ... ઘરમાં શું આખીય શેરીમાં તેમના નામની ધાક વાગતી. હાથમાં રૂપાની મૂઠવાળી લાકડી લઈને એ જ્યારે નીકળતા ત્યારે શેરીની સ્ત્રીઓ માથે ઓઢીને રસ્તાની બાજુમાં ખસી જતી. પૂરી છ ફૂટની ઊંચાઈ, કપાળે ત્રિપુંડ, સફેદ બગલાની પાંખ જેવું ધોતિયું અને લાંબા ઓવરકોટ જેવો ઝભ્ભો... ઘરમાં હોય ત્યારે બાપુજી ભાગ્યે જ પહેરણ પહેરતા. તેમના ખુલ્લા ગોરા શરીર પર જનોઈ શોભી ઊઠતી. જ્યારે સુધાંશુને જનોઈ આપી ત્યારે બાપુજીએ જબરો જલ્સો કરેલો... લગભગ આખીય નાતને જમવા નોતરેલી... બધાંને આગ્રહ કરી કરીને ઘી પીરસેલું... બાનાં સગાં બહેન પુષ્પામાસીને એ વખતે કંઈક વાંકું પડેલું તે રિસામણે બેઠેલાં. બાપુજીને આમ તો સલાહ આપવાનું કોઈનું ગજું નહીં પણ બાનો જીવ બળતો હતો તે એણે બે-ત્રણ વાર ટકોર કરેલી પણ તોય બાપુજીએ એમને ધરાર આમંત્રણ મોકલેલું નહીં. પુષ્પામાસી સાથેનો સંબંધ સુધાંશુની જનોઈના દિવસે અકાળે અસ્ત પામેલો. જોકે બંને બહેનો ક્યારેક ક્યારેક બાપુજીથી છાનાં મંદિરમાં કે એવી કોઈ જગ્યાએ મળી લેતી અને રડી લેતી પણ બાપુજીએ તો કદી પછી પુષ્પામાસીનું મોં ના જોયું તે ના જ જોયું.

હમણાં બે મહિના પહેલાંની જ વાત. આયુષીના માસીના દીકરાનાં લગ્ન હતાં.

બોરીવલીમાં... માસા અને માસી બંને કંકોત્રી આપવા ઘેર આવેલાં. સુધાંશુ ઘણો રાજી થયેલો. આગ્રહ કરીને બંનેને સાંજે જમાડીને જ ઘેર મોકલ્યાં હતાં. પણ લગ્નને અઠવાડિયું બાકી હતું ત્યાં જ એ વાંકો ફટાયેલો.

“ધારો કે તારી માસીના દીકરાનાં લગ્નમાં ના જઈએ તો ના ચાલે ?”

“કેમ ? નહીં કેમ જવાનું ? એ કંકોત્રી આપવા આવ્યા ત્યારે તો તમે ઘણા ખુશ હતા...”

“હા તે કોઈ ઘેર આવે તો કાઢી થોડું મુકાય છે ? અને કહે છે કે અતિથિ દેવો ભવ... આપણે ત્યાં દુશ્મન આવે તોય એનું સ્વાગત કરવું જોઈએ. પણ એટલે કાંઈ જે બોલાવે તેને ત્યાં પહોંચી જવાનું ? આપણે જમવાનું નથી જોયું ?”

“એ મારાં સગાં માસી છે સુધાંશુ... અને રોહિત મારો ભાઈ છે... અમે સાથે રમીને મોટા થયેલાં... એના લગ્નમાં જવાની મને કેટલી હોંશ હોય ?”

“તને તો હોંશ હોય પણ એમને ખબર નથી પડતી ? મારા બાપુજી ગુજરી ગયા ત્યારે એ કોઈ બાલાસિનોર આવ્યાં ન હતાં. ખાલી તારાં માસી અહીં આવીને મળી ગયેલાં. એમ તે ચાલે ?”

“કેમ ભૂલી જાઓ છો તમે ? બાપુજી ગુજરી ગયા ત્યારે માસાને એટક આવેલો એ હોસ્પિટલમાં દાખલ હતા. એ અથવા તો માસી ક્યાંથી બાલાસિનોર આવે ? અને મારા ઘેરથી તો બધાં આવેલાં જ ને ?”

“તો લગ્નમાંય તારા ઘેરથી બધાં જવાનાં જ ને ? આપણે નથી જવું.”

“પણ...”

“પણ ને બણ... હું ના પાડું છું પછી તારે મારી મરજીની વિરુદ્ધ જવું હોય તો જજે.” સુધાંશુએ ઠંડું પાણી રેડેલું અને આયુષી રડીને રહી ગયેલી.

... બાલાસિનોરનું સુધાંશુનું ઘર અને તેમાં રહેતા માણસો એક ચોક્કસ નિયમાવલીની દોરમાં બંધાયેલા હતા. નાનામોટા ઘણા નિયમો ઘરમાં હતા અને બધાંએ એ નિયમો પાળવા પણ પડતાં. ઘરમાં મિત્રોની અવરજવર બાપુજીને ખાસ ગમતી નહીં એટલે મિત્રો સાથેના વ્યવહાર ઘરની બહાર જ પતાવી દેવા પડતા. ઘરમાં અનાજ-કરિયાણાથી લઈને બધાંનાં વસ્ત્રો સુધીની દરેક ખરીદી બાપુજીની કડક દેખરેખ હેઠળ થતી. પૈસાની તો કોઈ ખોટ ન હતી પણ તોય સુધાંશુને જે પૈસા મળતા તેનો બરાબર હિસાબ આપ્યા પછી જ તેને બીજા પૈસા મળતા. ઘરની ચાદરો, પડદાના રંગથી માંડીને સુધાંશુના ચંપલ સુધીનું બધું જ બાપુજી નક્કી કરતા. આખા ઘરનું એક ચોક્કસ સમયપત્રક હતું અને બધાંને એ સમયપત્રકને અનુસરવું પડતું. એમાં કોઈ પ્રકારની બાંધછોડ બાપુજી ચલાવી લેતા નહીં. ઘરની અંદરથી પસાર થતી વખતે હવા પણ બાપુજીની મંજૂરી લે છે એ સત્ય બધાંએ સ્વીકારી લીધું હતું. બાપુજીની સામે બોલવાનો,

પોતાનું મંતવ્ય પ્રગટ કરવાનો કે કોઈ પણ પ્રકારની દલીલ કરવાનો તો કોઈ અવકાશ જ ન હતો. હા, એક વખત સુધાંશુએ પ્રયત્ન કરેલો. જ્યારે એ બારમું ધોરણ પાસ થયો ત્યારે...

“મારે પ્રોફેસર થવું છે બાપુજી, મને ભણાવવું બહુ ગમે...”

“તો ?” બાપુજી એમના એ જ પિત્તળની સાંકળવાળા હાથેકે બેસેલા.

“તો હું...”

“પંતુજી થઈને શું કરીશ ? અહીંથી અપડાઉન કરીને નોકરી કરીશ ? ટ્યૂશનો કરીશ ? આખો દિવસ પેપરો તપાસીશ ? એ તો કોઈ પણ સામાન્ય માણસ કરી શકે. તારે તો એન્જિનિયર બનવાનું છે અને એન્જિનિયર બનીને સરકારી નોકરી લેવાની છે... તારા માટે એ જ બરાબર છે.” વાતનો વીંટો વાળીને તેમણે હાથકાને એક ઠેસ મારી હતી. એ ઠેસ સાથે સુધાંશુનું ભવિષ્ય આગળ ફંગોળાઈ ગયું હતું. એક પછી એક સીડીનાં પગથિયાંની જેમ બધું ગોઠવાઈ ગયેલું... એન્જિનિયર થવું, પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએશન કરવું, મુંબઈમાં નોકરી લેવી, આયુષી સાથે લગ્ન થવાં, મુંબઈમાં ઘર લેવું... દરેક નિર્ણયના દરેક તબક્કે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે બાપુજી હંમેશાં હાજર રહ્યા હતા. મુંબઈમાં પણ બધું જ બાપુજીની ઈચ્છા મુજબ જ થતું. ક્યાંય કોઈ ગેરસમજને અવકાશ નહીં... જ્યાં સુધી એ હતા ત્યાં સુધી દર બેત્રણ મહિને એકાદ આંટો મારી જતા. ઘરનું બજેટ, ઘરની વસ્તુઓની ખરીદી, લાઇટ-ટેક્સનાં બિલો, સુધાંશુની બેંકની પાસબુક, સેલેરી એકાઉન્ટનાં સ્ટેટમેન્ટ વગેરે દરેકનો હિસાબ બાપુજી ઝીણવટપૂર્વક તપાસતા. સુધાંશુએ પૈસાનું રોકાણ ક્યાં કરવું, ક્યા શેર લેવા, ક્યા શેર વેચવા, કઈ બેંકમાં કેટલા રૂપિયાની ડિપોઝિટ મૂકવી, જૂની ડિપોઝિટ રિન્યૂ કરાવવી કે નહીં... વગેરે વગેરે દરેકમાં માત્ર અને માત્ર બાપુજીની મરજી ચાલતી.

એક ચોક્કસ માનસિકતા હેઠળ સુધાંશુનો ઉછેર થયો અને એ જ માનસિકતા હેઠળ તેનો વિકાસ (?) પણ થયો. એન્જિનિયર તરીકે, પોતાની ઓફિસમાં એક ઓફિસર તરીકે એ સફળ હતો. મશીનોની મોટામાં મોટીથી લઈને ઝીણામાં ઝીણી ગૂંચ એ ઉકેલી શકતો. સરકાર પોતાના કરોડો રૂપિયાના સોદા કરવા માટે એના અભિપ્રાય પર મદાર રાખતી. સ્ટાફમાં પણ તેના જ્ઞાનને લઈને તેનું માન હતું પણ એ જ સુધાંશુને પોતાના ઘરમાં ઘઉં અથવા ચોખા ખરીદવા અથવા તો નવાં ખુરશી ટેબલ લેવા બાપુજીને પૂછવું પડતું. પોતાના ઘરનો અમુક રૂપિયાનો વહીવટ પણ એ પોતાની મરજી મુજબ કરી શકતો નહીં. અરે ! કોઈ કોઈ બાબતમાં તો બાપુજી તેને પૂછવા કે જણાવવા સુધ્ધાંની દરકાર કરતા નહીં અને સુધાંશુ વતી જાતે જ નિર્ણય લઈ લેતા. કદાચ પોતાની થતી અવગણાને લીધે હોય અથવા તો સતત વિભાજિત વ્યક્તિત્વ જીવવાના લીધે હોય પરંતુ તેના લોહીમાં એક પ્રકારનો સુષુપ્ત વિદ્રોહ વણાતો ચાલ્યો. અને ધીમે ધીમે આ વિદ્રોહ વર્તનમાં

ઊતરતોય ચાલ્યો. બાપુજી ગુજરી ગયા પછી જોકે બાપુજીનો પેલો કડક અંકુશ તો રહ્યો નહીં પરંતુ જાણે અજાણે સુધાંશુના વર્તનમાં બાપુજી ઊતરી આવ્યા.

“આ દીવાલે પોસ્ટર કેમ લગાવ્યું ? અહીં તો કંલેન્ડર હતું ને ? આયુષી, તારે મને પૂછ્યા વિના કોઈ ચીજ બદલવી નહીં.”

“આ વખતે આ સાબુ કેમ લાવી ? મને તો આપણી જૂની જ બ્રાન્ડ ફાવે. મને પૂછ્યા વિના તારે નવું કશું લાવવું નહીં.”

“બજારે જઈને આવતાં આટલી બધી વાર ? બજારેથી સીધા તારે મિસિસ પાન્ડેને ત્યાં જવું હોય તો મને પૂછવું જોઈએ ને ?”

“આજે વળી પાછાં ઈડલી-સંભાર ? આયુષી પ્લીઝ... કંઈ પણ રસોઈ બનાવતા પહેલાં તારે મને પૂછી લેવું.”

આયુષી કંટાળી જતી... એના કરતાંય વધારે તો ગૂંચવાઈ જતી. સુધાંશુ ક્યારેક કોઈ વસ્તુની હા પાડતો તો બીજા જ દિવસે એની ના પાડી દેતો. ક્યારેક કોઈ ચીજ પૂછવા માટે કરેલો ફોન એ ઉપાડતો જ નહીં અથવા તો ઉપાડતો તો “આટલુંય ભાન નથી પડતું ? મને ખોટો ખોટો ડિસ્ટર્બ કરે છે !!” કહીને ઘુરકિયું કરતો... નાની નાની વાતોમાં વિખવાદ થતાં નાના વિખવાદ મોટું સ્વરૂપ ધારણ કરી લેતા. આયુષી પોતાની રીતે બધું મેનેજ કરવા પ્રયત્ન કરતી પરંતુ વાતનો છેડો જ જડતો ના હોય તો તેના તળ સુધી પહોંચવું કેમ કરીને ?

બાપુજી ગુજરી ગયા પછી ઘેર સામાન ફંફોસતાં અમુક જૂની લીટીવાળા કાગળની નોટબુકો હાથ લાગેલી. બા ઝાઝું ભણેલી તો હતી નહીં. હા, ખપ પૂરતું લખી અને વાંચી શકતી. એના જ ગરબડિયા વાંકાચૂકા અક્ષરોમાં લખેલા હિસાબોની એ બધી નોટ હતી. દૂધથી માંડીને સાડી ખરીદવા સુધીનો બધો જ હિસાબ... બાપુજી બાને જે પૈસા આપતા એ બધાંનો બાએ હિસાબ લખવો પડતો. બાપુજી ચરમાં પહેરીને ઝીણવટથી ઘરખર્ચનો સઘળો હિસાબ તપાસતા. જો ક્યાંય ખોટો ખર્ચ લાગે તો બાને તતડાવી નાખતા. પૈસાનો હિસાબ હંમેશાં ચોખ્ખો રાખવો એવો એમનો નિયમ... દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે એ ઘરનું બજેટ બનાવતા અને પોતાના બજેટને ચુસ્તપણે વળગી રહેતા.

આયુષી જ્યારે પરણીને આવી ત્યારે પહેલાં તો એને આ ઘરનું બજેટ અને હિસાબકિતાબની વાતો થોડી અજુગતી લાગતી... એણે એકાદ વાર સુધાંશુને ટકોર પણ કરી હતી. “આપણે કાંઈ દેશ ચલાવવાનો છે તે બજેટ બનાવવાનું હોય ? આ તો ઘર છે... કોઈ વાર થોડા પૈસા વધારેય વપરાય અને કોઈ વાર ઓછા... એમાં વળી દર મહિને આ માથાકૂટ લઈને કેમ બેસવાનું ?” પણ તોય સુધાંશુ એના બાપુજીની ટેવ પ્રમાણે દર મહિને ડાયરી લઈને બેસતો... હા, આયુષી હિસાબ લખતાં શીખી નહીં... એ કેટલાય પ્રયત્ન કરે દર વખતે પચાસ - સો રૂપિયાનો ખર્ચ તો લખવાનો ભૂલી

જ જતી. એ દિવસેય આમ જ થયેલું... ઘરની અમુક ચીજો લેવા આયુષી બજારે ગયેલી. બજારમાંથી પસાર થતાં એક શો-રૂમમાં પૂતળાને પહેરાવેલી સાડી જોઈને એ થંભી ગઈ. પહોળી કિરમજી રંગની બોર્ડરવાળી કાંજીવરમની સાડી ખરેખર અદ્ભુત હતી. લગ્નની વર્ષગાંઠ હવે નજીકમાં હતી. આ સાડી પહેરીને સુધાંશુને આંજી નાંખવો એ વિચારે એ શોરૂમનાં પગથિયાં ચડી ગઈ. સુધાંશુએ ઘરખર્ચ માટે આપેલા પૈસામાંથી સુધાંશુને પૂછ્યા વિના એ સાડી લઈ રહી છે એ વાત એ સાવ ભૂલી ગઈ હતી એમ નહીં, પણ લગ્નની વર્ષગાંઠે પોતે કંઈક પોતાની જાતે ખરીદી શકે છે એવો એને હક છે એવી સાદી સમજ તેના મનમાં હતી. પરિણામે વસ્તુઓ તો કાલે લવાશે... એમ વિચારીને તેણે ઘરખર્ચના રૂપિયામાંથી સાડી ખરીદી લીધી. બીજે દિવસે સવારે તેણે સુધાંશુ પાસે ફરીથી ઘરખર્ચના રૂપિયા માંગ્યા.

“કાલે તો આપ્યા...” સુધાંશુએ કહ્યું.

“હા, પણ વપરાઈ ગયા...”

“વપરાઈ ગયા ? એક જ દિવસમાં ? આટલા બધા ? ક્યાં વાપર્યા ?”

“એ વળી એક સરપ્રાઈઝ છે... હમણાં નહીં કહું... અત્યારે બીજા પૈસા જોઈશે...”

“બીજા ક્યાંથી લાવું ? અને આટલા બધા રૂપિયા એક જ દિવસમાં વળી ક્યાં વપરાયા ? સારું બોલ... પાકિટ ચોરાઈ ગયું ?”

વાત આડે પાટે જઈ રહી હતી... આયુષીએ સરપ્રાઈઝને ખાડામાં નાંખી અને અંદરથી લાવીને સાડી બતાવી... સાડી જોતાં જ સુધાંશુનો પારો છટક્યો.

“સાડી લાવી ? ઘરખર્ચના પૈસાની સાડી ? આટલી મોંઘી ? મને પૂછ્યું તં ? હવે આખો મહિનો મંજરા વગાડવાના ? આટલી બધી સાડીઓ તો છે... એ તડકે મૂકવાની છે ?”

“ના... આ તો આપણી મેરેજ એનિવર્સરી...” આયુષી ઓઝપાઈ ગઈ.

“અરે ભાડમાં ગઈ એનિવર્સરી... એના નામે મન ફાવે તેમ પૈસા વાપરવાના છે ? પૈસા કાંઈ ઝાડ પર ઊગે છે ? આયુષી... આયુષી... તું તારું મનનું ધાર્યું કરવાની આ ટેવ ક્યારે છોડવાની છું ? કહીશ મને ?”

આયુષીની સહનશક્તિ ભાંગી પડી... તેની આંખો વરસી પડી...

“ત્રાસી ગઈ છું હું. અને કંટાળી ગઈ છું તમારી કચકચથી... મેં તમને આજ સુધી કશું પૂછ્યું છે ? તમે તમારા પૈસા ક્યાં વાપરો છો કે ક્યાં નાંખો છો એય નથી જાણતી. તમારો પગાર કેટલો છે અથવા તો કઈ બેંકમાં કેટલું બેલેન્સ છે એ સુધાં મને ખબર નથી. પણ હું એટલું તો જાણું જ છું કે હું આ એક સાડી લઉં તો તમારા બેલેન્સમાં કોઈ ખાસ ફેર પડવાનો નથી. શું હું મારા પતિની કમાણીમાંથી મારા લગ્નની વર્ષગાંઠ પર મને ગમતી એક સાડી ના લઈ શકું ? દરેક વસ્તુ માટે મારે તમારી મંજૂરી

લેવી પડશે ? શું હું તમારી ગુલામ છું ?”

સટાક... એક લાફો આયુષીના ગાલ પર પડ્યો અને તેનો દેહ સોફા પર ફંગોળાઈ ગયો... મનના ઉઝરડા જે ધીમે ધીમે ઘાનું વરવું રૂપ ધારણ કરી રહ્યા હતા એમાં શરીર પરના આ ઉઝરડાએ બળતામાં ઘી હોમ્યું હતું.

બાપુજીનો ધંધો આમ તો કર્મકાંડનો જ કહેવાય. વરસમાં એક વાર શેરીની પાસેના મેદાનમાં એમની ભાગવત સપ્તાહ બેસતી. જે કોઈ વધારે દાન આપે તે મુખ્ય યજમાન થતું. પહેલાં તો સુધાંશુ નાનો હતો એટલે ખાસ સમજતો નહીં પણ પછી ધીમે ધીમે બધું બાપુજીની આંખે જોતો થયો. જે મંડપવાળો બાપુજીને કમિશન આપે એને જ એ મંડપ બાંધવાનો ઓર્ડર અપાતો. સાતેય દિવસ પૂજાપા વગેરેનો સામાન પણ ચોક્કસ કરિયાણાવાળાને ત્યાંથી જ આવતો. છેલ્લા દિવસે ભંડારો થતો. એના માટે જે અનાજ વગેરે આવતું એમાંથી સુધાંશુના ઘરનુંય બારેય મહિનાનું અનાજ ભરાઈ જતું. પણ આ બધું તો વર્ષમાં એક જ વાર... બાકીના સમયમાં એમની કુંડળી જોવાની, મેળાપક મેળવવાની, જાપ કરવાની દુકાન ધમધોકાર ચાલતી. ગ્રહો માટેની વીંટી બનાવનારા સોની પાસેથી તો એમનું કમિશન જાણે કે નક્કી જ હતું. પણ વીંટી બનાવ્યા પછી એ કેટલા જાપ કરતા અથવા તો કરતા કે કેમ એ કાંઈ નક્કી ન હતું. જ્યાં લગ્ન આડે માત્ર કુંડળી નામનું જ વિદ્ન ઊભું હોય અને કોઈ યજમાન વિનંતી કરે તો એ મેળાપકના ખોટા જન્માક્ષર કોઈ ખચકાટ વિના એ આસાનીથી બનાવી આપતા. યજમાનની માનસિકતા પારખીને જન્માક્ષરની ચોવટ કરવાની એમની આવડત તો વળી અદ્ભુત હતી. પહેલાં પહેલાં તો આ બધું સુધાંશુને ગમતું નહીં પણ પછી ધીમે ધીમે સમય જતાં એ બધું એના જીવનમાં વણાતું ચાલ્યું.

“તમારું નામ છાપે ચડી ગયું હોત તો ?” આયુષીએ પૂછ્યું હતું. એ દિવસે સુધાંશુ રાત્રે ઘણો મોડો આવેલો. છેલ્લા અઠવાડિયાથી એની શાંતિની ઘોર ખોદાઈ ગઈ હતી. ડિપાર્ટમેન્ટે તેની ઉપર ઇન્ફવાયરી સમિતિ બેસાડી હતી. ખોટા હિસાબો અને લીધેલી લાંચના બધાંય સત્યો ધીમે ધીમે ખૂલ્યાં હતાં. આખીય મેટરને છાપે ચડતાં તો જોકે સુધાંશુએ માંડ માંડ બચાવી હતી પણ પોતાની સામે કેસ થતો બચાવી શક્યો ન હતો. એ દિવસે ઇન્ફવાયરી મોડે સુધી ચાલેલી. જાતજાતના સવાલોના જવાબો આપીને, ત્રાસીને એ ઘેર આવેલો. એમાં આયુષીએ આવો સવાલ પૂછ્યો અને એ ઉશ્કેરાઈ ગયો.

“છાપે ચડ્યું હોત તો ? તો શું થવાનું હતું ? આ મોટા મોટા રાજકારણીઓનાં નામ છાપે ચડે છે તો એમને કાંઈ થાય છે ?”

“પણ આપણે ક્યાં મોટા માણસ છીએ ? આપણે મોટા થવુંય નથી. લગ્નનાં પાંચ વર્ષ થયાં સુધાંશુ... હજી ઈશ્વરે આપણી સામે જોયું નથી. આ બધા ખોટા પૈસા

ભેગા કરીને શું કરશો ?”

“ખોટા પૈસા ? શેના ખોટા પૈસા ? કોઈ પૈસા પર ખોટું એમ લખેલું હોતું નથી..”

“હા... પણ હવે લખાશે... આપણા ઘરમાં એ જ પૈસા આવશે કે જેના પર સાચો પૈસો એમ લખાણ લખેલું હશે...”

“એમ ? હવે મારે શું કમાવું, કેટલું કમાવું, કેમનું કમાવું એ તું નક્કી કરીશ એમ ? માંકડને હવે આંખો આવી છે એમ ?” સુધાંશુનો પિત્તો છટક્યો હતો અને એણે આયુષીને ચારપાંચ તમાચા ઠોકી દીધા હતા. બીજે દિવસે સવારે એ ઊઠ્યો ત્યારે આયુષી ઘરમાં ન હતી.

સુધાંશુએ બાપુજીની તસવીર સામે જોયું. દીવાની જ્યોતનું પ્રતિબિંબ પરાવર્તિત થઈને બાપુજીની તસવીરમાં બરાબર તેમની નાભિ પાસે હલી રહ્યું હતું. ગર્ભનાળ... બાળકનો માની સાથેનો સંબંધ આ ગર્ભનાળ તરીકે ઓળખાતા નાજુક દોરડાના અસ્તિત્વ સાથે સંકળાયેલો છે. પરંતુ પોતાની ગર્ભનાળ કદાચ બાપુજી સાથે વધારે જોડાયેલી હતી. કદાચ સત્ય... કદાચ ભ્રમ... તસવીરમાંના દીવાના આભાસી પ્રતિબિંબની જેમ જ... પરંતુ હવે આજે એ દોરડાનો ભાર લાગતો હતો. બાપુજી, બાપુજીના સંસ્કાર. એમનો સ્વભાવ વગેરે બધું જ જીવન સાથે જોડાયેલું રહ્યું હતું... બાપુજી હતા ત્યારે પણ, આજે એ નથી ત્યારે પણ... આયુષી સાથે જીવન જોડ્યું ત્યારે તેના જીવનના સમગ્ર ભારને પોતાના મજબૂત ખભા પર ઉપાડી લેવાનું તેને વચન આપ્યું હતું. આયુષીના સુખને પોતાનું સુખ અને આયુષીના દુઃખને પોતાનું દુઃખ માનવાની અગ્નિની સાક્ષીએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. પણ એમ થયું નથી. એક અદીઠ ગર્ભનાળથી બંધાયેલું એનું અસ્તિત્વ કદાચ બાપુજીએ વાવેલા ફૂંડામાં ઈંગરાઈને કુંઠિત બની ગયું. દામ્પત્યની ક્યારીમાં પાંગરી જ ના શક્યું. આયુષી સાથેના જીવનમાં કોઈ ફરિયાદ ના હોવા છતાં એ જીવન સહજીવન ના રહ્યું અને માત્ર ભાર બનીને રહી ગયું. એ આયુષી હવે જીવનમાં નથી. એને છોડીને જતી રહી છે... કદાચ હમેશને માટે... અને એની પાછળ બચ્ચા છે... મંદિરનાં અંધકાર અને સૂકાભટ્ટ સૂર્યાસ્ત...

સુધાંશુએ માથું નમાવી હાથ જોડીને મંદિરના પ્રભુને પ્રણામ કર્યા અને જમ્યા વિના જ કપડાં બદલીને પથારીમાં જઈને આડો પડ્યો.

બીજે દિવસે સવારે તે બ્રશ લઈને બાલ્કનીમાં બહાર આવ્યો. નીચે બગીચામાં માળીને ઉપર બોલાવ્યો.

“આ બધાં ઝાડ લઈ જા. નીચે ક્યારીમાં રોપી દે...”

માળીએ બાલ્કનીમાંનાં ફૂંડાઓ સામે જોયું.

“પણ સાહેબ, આ તો બોનસાઈ...”

“તો ? બોનસાઈ ક્યારીમાં ના રોપાય એવો કોઈ નિયમ છે ?”

“ના, એમ તો નહીં... ત્યાંય થશે તો ખરાં પણ હવે એમને કૂડાની ટેવ પડી ગઈ છે, ક્યારાની મોકળાશમાં...”

“ચિંતા ના કર ભાઈ, એ નહીં કરમાય, અત્યાર સુધી તો કૂંડું જ એમની દુનિયા હતી. ક્યારાની મોકળાશનો તો એમને અનુભવ જ નથી. પણ હવે જ્યારે અનુભવ થશે ને ત્યારે એમ પણ બને કે વધારે સારી રીતે મ્હોરી ઊઠે...”

“પણ જો એમ કરતાં એ બોનસાઈ જ ના રહે તો ?”

“તો ? તો તો ઘણું સારું...”

માળી બાઘાની જેમ ક્ષણભર સુધાંશુ સામે તાકી રહ્યો અને પછી ધીમે ધીમે એક પછી એક એમ બધાંય કૂંડાં નીચે લઈ આવ્યો.

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૮) બ્રહ્માંડ-ગોષ્ઠિ : પંકજ જોષી, બીજી સંવર્ધિત, ૨૦૧૪, મોંઘીબહેન બાલવિહાર ટ્રસ્ટ, ભાવનગર, પૃ. ૮+૧૧૨, રૂ. ૧૦૦/- (૯) વિજ્ઞાનગોષ્ઠિ જીવનઉપયોગી ટેકનોલોજી : પંકજ જોષી, ૨૦૧૪, મોંઘીબહેન બાલવિહાર ટ્રસ્ટ, ભાવનગર પૃ. ૬+૮૦, રૂ. ૮૦/- (૧૦) આસપાસની દુનિયા : પંકજ જોષી, પાંચમી-૨૦૧૪, મોંઘીબહેન બાલવિહાર ટ્રસ્ટ, ભાવનગર પૃ. ૧૨+૧૦૦, રૂ. ૧૦૦/- (૧૧) જીવનસૃષ્ટિ અને બ્રહ્માંડ : પંકજ જોષી, પાંચમી, ૨૦૧૪, મોંઘીબહેન બાલવિહાર ટ્રસ્ટ, ભાવનગર પૃ. ૮+૮૦, રૂ. ૮૦/- (૧૨) પ્રયોગોની મજા : પંકજ જોષી, પાંચમી - ૨૦૧૪, મોંઘીબહેન, બાલવિહાર ટ્રસ્ટ, ભાવનગર પૃ. ૨૨+૧૬૨, રૂ. ૧૫૦/- (૧૩) આનંદની ડાયરી : ભારતી મોદી, ૨૦૧૪, શ્રીલક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ, પૃ. ૨૮+૭૬, રૂ. ૧૦૦/-

મને આજે બાથરૂમમાં જઈ ન્હાવાની ઉતાવળ હતી.

આજે મારો જન્મદિવસ હતો તે કાંઈ એનું કારણ ન હતું. પરંતુ રોજ ન્હાવામાં ઠાગાઠેયા કરનાર હું આજે ન્હાવાની વાતે ઉત્સાહિત હતો, એ નક્કી !

આમ તો સ્નાન મારા માટે કંટાળાનો વિષય. બાથરૂમમાં ન્હાવા માટે જવું મને ન ગમતું, પણ એક વાર બાથરૂમમાં જઈ પછી પાણી ઢોળવાની મજા લૂંટવામાંથી બહાર આવવું મને આકરું લાગતું. નાનકડા પ્લાસ્ટિક ટબમાં બેસાડીને નાનપણમાં કોઈએ નવરાવ્યો નથી, તેથી આજે પણ (વનપ્રવેશ પછી પણ...) બાથરૂમમાં વિશાળ કદનું બાથટબ હું માણી શકતો નથી ! છબછબિયાં કરવાં મારો લ્હાવો હતો અને તેમાં કોઈ રોકતું પણ નહીં, તેથી જ કદાચ આજે જિંદગીનાં કેટલાંય ક્ષેત્રોમાં હું શિષ્ટતથી છબછબિયાં કરી લઉં છું ! પણ દિલ ભરીને ન્હાવાની મજા વર્ષમાં એક જ જન્મદિને હું લૂંટતો. તે દિ' મને ન્હાવા જવાની ઉતાવળ હોય, મારું મન બાથરૂમમાં ઘૂસવા ડરખઘેલું બન્યું હોય... પણ પાણી ઢોળવા કે છબછબિયાં કરવા નહીં હોં...

એ ખાસ દિવસ હોય. આજે મને વ્હાલથી ઉઠાડવામાં આવે. મા-બાપનાં પાંચમાંથી આ ચોથા નંબરનાં સંતાનને રોજ આવો કોઈ પ્રિવિલેઈજ ન મળતો. મળે ય ક્યાંથી ? પિતાશ્રીની ટૂંકી કમાઈ, ને પાંચ વત્તા બે તેમાં સચવાય ! મધ્યમથી જરીક સારું એવું અમારું કૌટુંબિક લેવલ. ખેંચાતાણી કરીને ગાડું ગબડે. મારી માનું અંગ્રેજી સારું. શાળાનાં છેલ્લાં ધોરણ સુધી ભણેલી મા જરા જોરૂકી પણ ખરી. છતાં એણે ક્યારેય પિતાશ્રીને ટેકો કરવા નાનું એવું કમાણીનું કોઈ ગૃહકામ પણ કેમ નહીં કર્યું હોય તે મને આજેય મૂંઝવતી વાત છે ! હા, મા ઘરરખ્યુ ખરી. પણ પાંચ સંતાનો, એમાંથી ચાર તો એકસાથે કોલેજ લેવલે ભણે. આજથી ચાલીસ વર્ષ પહેલાં આ ક્યાંથી પોસાય ? એટલે ચોથા ક્રમનો હું એ સમયે પણ આજના 'ઉત્તરન' શબ્દને બરાબર અનુભવતો ! ઘરમાં જોરદાર નહીં પણ નાનું-મોટું કલેશનું વાતાવરણ રહ્યા કરતું. મારા કુટુંબની ઉપર મોસાળનું આધિપત્ય રહેતું. મારા પિતાશ્રીને ન ગમે તોપણ મારી મા મોસાળની ઝીણી-મોટી મદદ લેતી અને બાપાશ્રી પાસે તેનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય કંઈ ઉપાય પણ ન હતો ! વાતાવરણ આ વાતે વારંવાર ઉગ્ર બનતું. સૌથી મોટો ભાઈ તો મોસાળ રહીને જ મોટો થયો અને બીજી બધી ચંચુપાતની સરવાણી તો સતત ચાલુ. જોકે, મને મારી નાનીમાની ગોદમાં ઊછરવાનો અને નાનીમાના આંગણેથી દહીંની ચમચી મોંમાં ભરી B.Sc. અને B.Ed.ની પણ પરીક્ષા આપવા જવાનો લ્હાવો એટલે જ તો મળ્યો ! નાનીમા તો ખરી માથી પણ

મૂંઠી ઊંચેરી. આજે પણ મારી નાનીમાની વાત માંડું તો નહોર ગણાતો હું આંખના ખૂણા ભીના કરી બેસું છું ! એ સમયે હું બહુ કંઈ સમજી નહોતો શક્યો કે અમારું કુટુંબ-ગાડું કેમ ચાલ્યું તું ? પણ એટલું ખરું કે મને neglected childનો ભાવ સતત રહેતો. કહોને, વ્હાલપનો એક ખૂણો ખાલી રહી ગયાનું આજે પણ હજુ વર્તાય છે !

... એટલે કોઈ ધમકાવીને કે હાંકોટો કરીને ઉઠાડવાને બદલે જરાક અમથી હળવાશથી જગાડે તો તો કેટલું મીઠું લાગે ? બસ, વર્ષમાં એક વાર; બસ એક જ વાર આ વ્હાલ મને મળતું અને તેના જોરે હું આખું વર્ષ ખેંચી કાઢતો ! જન્મદિવસે મારું પ્રભાત હળવાશથી ઉઘડે ને હું હજુ જરાક રાજી થઈ જાગું ત્યાં તો બીજી રાજીખાની હાકલ પડે : ‘બાબાને આજે પહેલાં ન્હાઈ લેવા દેજો... આજે એનો જન્મદિવસ છે...!’ અને આ વધામણી કાને પડતાં જ મારા સ્થૂળ શરીરમાં ચૈતન્ય દોડતું. હું છલાંગ મારી ‘એક દિનકા બાદશાહ’ની અદાથી બાથરૂમ ભણી દોડતો, ન્હાવા માટે નહીં, છબછબિયાં માટે નહીં, પાણી ઢોળવા નહીં, પણ...

આજે મારો જન્મદિવસ છે. નીચેના રૂમમાં પિતાશ્રી અઠ્યાસી વર્ષે હારેલા-થાકેલા યોદ્ધાની જેમ જિંદગીનો જંગ હજી ખેલે છે. રાંધ્યા સિવાયનું, કાચું, ઉપરનું મીઠું કદી ન ખવાય એવું મને જિંદગીભર ધમકાવીને ગળે ઉતારનાર પિતાશ્રીનું સોડિયમ લેવલ ઘટી ગયું છે એટલે રોજ મારે તેને રાંધ્યા સિવાયનું, કાચું, ઉપરનું બાર ગ્રામ મીઠું ચટાડવાનું છે તેવો ડોક્ટરનો આદેશ છે. બ્યાંસી વર્ષની મારી માનું જોર હવે ઘટ્યું છે ! લાગે છે માએ શસ્ત્રો હવે મ્યાન કર્યાં છે ! તેની નજર કમજોર થઈ છે. પાછલાં વર્ષોમાં બહુ ઓછા ચાલેલા તેના બન્ને પગ હવે ‘નહીં ચાલીએ’ની જિંદે ચઢ્યા છે. આ ઘટમાળવૃદ્ધ મારાં મા-બાપ મને આજે ઉઠાડે તે શક્ય નથી. આજે તો કમ ઊલટાયો છે. લખવાની-વાંચવાની જાહોજલાલી ભોગવવા માટે હું ચાલુ પગારે એક વર્ષની ‘સાબેટિકલ લીવ’ પર છું અને મારાં મા-બાપની કિતાબો વાંચતાં વાંચતાં તેઓની કાળજી લઉં છું.

સવારની ચાનો થરમોસ લઈ આજે હું તેઓને પગે લાગ્યો ત્યારે, ધૂજતા હાથે પિતાશ્રીએ મારાં માથે હાથ મૂક્યો ત્યારે બહુ વ્હાલું લાગ્યું. તેણે ખિસ્સામાંથી પાંચસોની બે કડકડતી નોટો કાઢી મારા હાથમાં મૂકી ને ભૂતકાળની ઓછપનો વટક વાળ્યાનો સંતોષ અનુભવ્યો. મને યાદ આવ્યું કે આગલી રાતથી તેઓ નોટ ખિસ્સાંવગી કરવા વ્યાયામ કરતા હતા ખરા !... માએ મારી અપેક્ષા મુજબ : ‘બાબાને પહેલાં ન્હાઈ લેવા દેજો, આજે એનો જન્મદિવસ છે’ એવી હાકલ ન પાડી !

હું મા-બાપ પાસેથી ઉપર આવી બાથરૂમ તરફ ગયો. વિધિવત્ ન્હાવા બેઠો. આજે મને ઉતાવળ હોવી જોઈએ બાથરૂમમાં જવાની, પણ હતી નહીં... આજે તો પાણી ઢોળવું

હોય તો ટાંકા ભરીને પાણીય હતું ને કોઈની 'ના' પણ ન હતી ! કલાકો સુધી છબછબિયાં કરવાં હોય તો કોઈ ટોકનાર પણ ન હતું અને સમયની પણ છત હતી. એ સમયે તો ઘરમાં એક જ બાથરૂમ હતો ને સાત ન્હાવાની લાઈનમાં રહેતા... આજે ચાર જણ માટે ચાર બાથરૂમ છે, મોકળાશ જ મોકળાશ છે ! પણ આજે એ ઉત્સાહ નથી... કેમ એવું હશે ?

□ □ □

નાનપણમાં જન્મદિવસે પહેલા વારામાં બાથરૂમમાં ઘૂસીને ન્હાવા કરતાં, પાણી ઢોળવા કરતાં, છબછબિયાં કરવા કરતાં એક ખાનગી મજા માણવા મળતી હતી. મારી નાનીમાએ મારી માને શીખવી રાખેલા સુટકાની મજા ! બાથરૂમમાં ઘૂસું ને સામે વાટકો હોય, તેમાં દૂધ-ગોળ ભર્યાં હોય અને માની સૂચના હોય કે : 'પહેલાં દૂધ-ગોળ માથે રેડી ન્હાજે, પછી પાણી રેડજે...' જન્મદિવસનું આ તો રજવાડું હતું આપણું ! હું દૂધ-ગોળ ટીપે ટીપે માથે રેડતો, તે મોઢા પર થઈ હોઠને અડે ત્યારે તે ચાટી જતો... ચાટતાં ચાટતાં સ્વાદ એવો જીભે વળગતો કે હું દૂધ-ગોળનો વાટકો ઉપાડી છેલ્લે તો ગટગટાવી જતો... અને જે જમાવટ થતી કે ન પૂછી વાત. આખું વર્ષ આ ગળપણના જોરે કડવા ઘૂંટડા ગળે ઊતરી જતા ! હું વધુ ઊંજળે વાને થઈ એટલે કે પછી હું ગોળ જેવો મીઠડો થઈ એટલે ? શા માટે આવો દૂધ-ગોળે નવરાવવાનો સુટકો મારી નાનીમાએ સુઝાડવો હશે તે ડોક્ટરેટ થઈ ભણેશ્રી ગણાયા છતાં મને સમજાયું નથી. જોકે, એની મીઠાશ પાસે સમજણ પાણી ભરે !

આજે પિતાશ્રી છે, મા છે, હું છું, મારો જન્મદિવસ છે છતાં એ ઉમળકો નથી, એ રાજીપો નથી, કદાચ પેલાં દૂધ-ગોળની ગેરહાજરી સાલે છે !

મારી માએ મારી સાથે ઘણીય અંચાઈ કરી છે, પણ આજે મને 'મોટો થઈ ગયો' ગણીને દૂધ-ગોળનો વાટકો બાથરૂમમાં ન મૂકીને જે અંચાઈ કરી છે તેની સરખામણીએ બધી હેઠી ! દૂધ-ગોળનું મારું રજવાડું ઝૂંટવાઈ જતું હોય તો મારે મોટા નથી થવું...!

ભાઉની પોળના અમારા મકાનની ખડકીના થાંભલા પાસે બેસી હું મોટે મોટેથી કવિતા વાંચતો હતો. અગિયાર-બાર વર્ષની ઉંમર હશે મારી. નરસિંહ મહેતાનું પ્રભાસિયું હતું : 'જળ કમળ છાંડી જાને બાળા.'

મારા પિતાજી એ સાંભળતા હતા. તેઓ સાહિત્યકાર ન હતા, પણ સાહિત્યપ્રેમી હતા. સંગીતપ્રેમી પણ ખરા. અમે નીચલા મધ્યમવર્ગના હતા. ત્યારે ભાઉની પોળમાં કમ ભાડાની ખોલીમાં રહેતા હતા. છતાં પિતાજી મનુભાઈ ત્રિવેદીએ એ સમયે 'કાગવાણી'ના સાત ભાગ ખરીદ્યા હતા, કવિ ન હતા. પણ કાવ્યપ્રેમી ખરા. કાવ્યની તત્કાલ 'પેરોડી' કરી શકતા.

'જળ કમળ છાંડી જાને બાળા...' કાવ્યમાં નાગણ કનૈયાને લાલચ આપે છે
'હું તને આ આપીશ, હું તને તે આપીશ પણ બાળક, તું પાછો વળી જા.'
આ સાંભળી પિતાજીએ પેરોડી કરતાં કહ્યું,

'નથી નાગણ હું માંગણ ભીખણ...'

ફિલ્મી ગીતોની પણ પેરોડી કરતા : રેડિયો ઉપર વાગી રહ્યું હતું,

'તુમ્હારી સંગ મૈં ભી ચલૂંગી પિયા જૈસે પતંગ પીછે ઢોર'

પિતાજીએ તેની પેરોડી કરતાં કહ્યું,

'તુમ્હારી સંગ મૈં ભી ચલૂંગી પિયા જૈસે રબારી પીછે ઢોર'

'દો બીઘા જમીન'ના મન્નાડેના પ્રખ્યાત ગીત 'મૌસમ બીતા જાય...' માટે તેઓ કહેતાં 'મોસંબી કૌન ખાય ?'

'શ્રી ૪૨૦'ના લોકપ્રિય ગીત 'રમૈયા વસ્તા વૈયા'ની પેરોડી કરતાં કહેતા, 'રવૈયા સસ્તા થયા, રવૈયા સસ્તા થયા.'

શબ્દોની પણ પેરોડીમય છણાવટ કરતા.

ભાઈચારો માટે તે કહેતા : ભાઈનો ચારો ચરી જાય તે. (યાદ આવે લાલુપ્રસાદ નહિ !)
કલેક્ટર માટે સરકારે શબ્દ આપ્યો હતો 'સમાહર્તા'. પિતાજી તેના માટે કહેતા 'સમય હર્તા'. રાજકીય પક્ષોના કાર્યકર્તા માટે તેઓ શબ્દ વાપરતા, 'કાયર કરતા.'

અમારાં એક પરિચિત બહેન, ખૂબ જ ઝઘડાળુ. એમનું નામ હતું શકુંતલાબહેન. પિતાજી તેમના સ્વભાવને ધ્યાનમાં રાખી કહેતાં, 'શંતકૂતરાબહેન.' એમની પેરોડીમાં કેવળ શબ્દોની રમત નહિ, પણ અર્થસભર હતી. જીવનની કરુણ વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર હતો. એક જાણીતી કહેવત છે કે 'ખુદા દેતા હૈ તો છપ્પર ફાડકે દેતા હૈ.'

જોકે 'છપ્પર ફાડકે' કોઈને જ મળે છે, કવચિત જ.

જ્યારે સરેરાશ તે મળે છે. જરૂર મળે છે, પણ સંઘર્ષ પછી જ.

કડી મહેનત પછી જ મળે છે. ત્યારે પિતાજી આ ઉક્તિની પ્રતિકૃતિ બનાવી કહેતા.

‘ખુદા દેતા હૈ મગર પત્તર ફાડકે દેતા હે’, છપ્પર ફાડકે નહિ. (જીવનની આ કરુણ વાસ્તવિકતા છે)

જોમ પ્રેરતી, પ્રેરણા આપતી નર્મદની પંક્તિ છે :

‘યા હોમ કરીને પડો ફતેહ છે આગે.’

આ સૂત્ર સારું છે, પણ જીવનની વાસ્તવિકતા કંઈક બીજું જ કહે છે. (પિતાજીએ જીવનમાં કપરો કાળ ઘણો જોયેલો.) નર્મદની પંક્તિ પ્રમાણે ‘યા હોમ’ કરીને પડનારને ક્યારેક સફળતા મળતી હોય છે, ક્યારેક પછડાટ પણ. એટલે પિતાજીએ પ્રતિકાવ્ય પંક્તિમાં કહ્યું : ‘યા હોમ કરીને પડો, ભલે ને વાગે.’

ભક્ત કવિએ ગાયું : ‘હરિ ભજતાં હજુ કોઈની લાજ જતા નથી જાણી રે’. પણ વાસ્તવિકતા અલગ છે. સંકટ સમયે લાજ બચાવવા ઘણા લોકો ભાગી જતા હોય છે. પિતાજીએ કહ્યું, ‘હડી કાઢતા હજુ કોઈની લાજ જતા નથી જાણી રે’.

આપણા જીવનમાં ભાગમભાગ મુખ્ય છે. દિવસ શરૂ થતાં મહાનગરોમાં દોડાદોડી શરૂ થઈ જાય છે. નરસિંહ મહેતાએ તેમના પ્રભાતિયામાં કહ્યું હતું : ‘જાગને જાદવા...’ આધુનિક જીવનની વિટંબણાને ધ્યાનમાં રાખી પિતાજીએ તેની પેરોડી કરી : ‘જાગને જાદવા માંડને ભાગવા.’

રાજકીય નેતાઓએ દેશની દુર્દશા કરી છે. તેથી કોઈ પણ સંવેદનશીલ વ્યક્તિ દુઃખી છે. પિતાજીના સમયે પણ દેશનું ભાવિ ઘડનારાઓમાં કેટલાક દુઃખી કરે તેવા હતા. તે જોઈને પિતાજીએ રાષ્ટ્રગીતની પ્રતિકૃતિમાં વેદના વ્યક્ત કરી હતી.

‘જન ગણને... જે મણમણની ભાંડે... તે છે ભારતભાગ્યવિધાતા’

પિતાજીને સંગીત ઘણું ગમતું, જગમોહનનાં ગીતો પણ એમને ઘણાં ગમતાં, એક આડવાત. પિતાજીની અંતિમ માંદગીના બિંધાને જગમોહનજીએ ભજન ગાયું હતું. (રજનીકુમાર પંડ્યાના આયોજનથી.) એ જગમોહનજીનું એક ખૂબ લોકપ્રિય ગીત...

‘ધ્યારી તુમ કિતની સુંદર હો.’

પિતાજીએ તેની પ્રતિકાવ્ય પંક્તિમાં કહ્યું :

‘ધ્યારી તુમ કિતની ગુંદર હો’.

પિતાજીએ છેક બચપણમાં માતાનું સુખ ગુમાવ્યું હતું. પિતાજીનું મોસાળ હતું ભંડારિયા (જિ. ભાવનગર). માતાનું અવસાન થતાં તેમને થોડો સમય ભંડારિયા રહેતું પડ્યું હતું. પાંચમી-છઠ્ઠી ચોપડીમાં હશે. ત્યારે ગામના કેટલાક લોકોને આવરી લેતું એક કાવ્ય તેમણે લખેલું :

‘ડીંગ ડીંગાણું ડીંગની ટોળી,

ડીંગ મારે છે ગાંડિયો કોળી...

ગામના કોળીથી તેમણે ગામના કેટલાક ડીંગબાજોનું વર્ણન શરૂ કરેલું. તેમાં ગામના મુખી પણ આવી ગયેલા. પછીની પંક્તિઓ અત્યારે યાદ આવતી નથી. પણ તેમાં ઘણા ભંડારિયાવાસીઓને આવરી લીધેલા.

એક સમયે ભારતીય સફળ ફિલ્મો અને તેની ગીત-તરજોનો ઉપયોગ પાકિસ્તાનવાળા કરતા.

‘સાબરમતી કે સંત તૂને કર દિયા કમાલ’ એ ગીત સામે પાકિસ્તાને ‘કાયદે આઝમ તૂને કર દિયા કમાલ’ ગીત રચ્યું હતું. પાકિસ્તાનની આવી નકલખોરીની લોકો મઝા માણતા. તે વખતે ભારતમાં ‘દિલ એક મંદિર હૈ’ ફિલ્મ ખૂબ જ સફળ થઈ હતી. મેં પિતાજીને પૂછ્યું, ‘હવે પાકિસ્તાનવાળા શું કરે તેમ લાગે છે ?’ તરત જ પિતાજીએ જવાબ આપ્યો, ‘મન એક મસ્જિદ હૈ’ તેવી ફિલ્મ એ લોકો બનાવશે.

વિવિધ ભારતી ઉપર ગુજરાતી ફિલ્મોની જાહેરાતો પ્રસારિત થાય. સુહાગ દીવાનના બુલંદ અવાજમાં જાહેરાત પ્રસાર થઈ. ખાસ પ્રકારના ભારવાળાં ઉચ્ચારણો સાથે ‘મા-કોઈની મરશો નહિ’ સાંભળીને તુરત જ પિતાજીએ સામે ફટકાર્યું, ‘બાપ કોઈનો જીવશો નહિ’. આપણું ખૂબ જ પ્રચલિત ગવાતું હાલરું, જે પાછળથી સાસ-બહૂની સિરિયલમાં પણ આવી ગયું. ‘તમે મારા દેવના દીધેલ છો’ ‘તમે મારા માગી લીધેલ છો’. પિતાજી પ્રતિપંક્તિ બનાવી કહેતા, ‘તમે મારા માથાના મારેલ છો.’ (કેટલાક મિત્રો કહેતા નિરંજન તને ઉદ્દેશીને તેમણે એ કહ્યું હશે.)

ભાવનગર પંથકમાં સરેરાશ માણસોમાં પણ કાવ્ય - પ્રતિકાવ્યનો શોખ જણાયો છે. મારું મોસાળ પણ ભાવનગર. બાળપણમાં મેં પ્રખ્યાત ફિલ્મ ‘કિસ્મત’ના ગીતની પેરોડી ત્યાં સાંભળેલી... ગીત હતું :

‘કિસ્મત બનાને વાલે (ર) મૈને તુમ્હારા ક્યા હૈ બિગાડા...

ઘર ઘર મેં દિવાલી મેરે ઘર મેં અંધરા

ભાવનગરમાં આ ગીતની પેરોડી :

‘આ બાબુભાઈ શેઠ, ઓ બાબુભાઈ શેઠ

મેં તુમ્હારું શું એ બગાડ્યું ? ઘરઘર મેં જમણવાર

મને નોતરું નહિ... મને નોતરું નહિ.’

અત્યારે યાદ નથી આવતું પણ ઘણાં પ્રતિકાવ્યો ત્યાં મેં સાંભળેલાં. આડત્રીસની બેચના કવિ હરિકૃષ્ણ પાઠક પણ ભાવનગર જિલ્લાના, તેમણે ઘણાં પ્રતિકાવ્યો લખ્યાં છે. ભૂમિનો પ્રતાપ !

પિતાજીને પણ તે ભૂમિના ‘વેલ્ઝ’ મળ્યા હશે ! ઘણા બધા શબ્દો, કહેવતો, કાવ્યોનો તેઓ પેરોડીમય પ્રતિભાવ આપતા. કિસ્સા પાર વિનાના છે.

છેલ્લે... અમે ધોળકા એક સ્નેહીની જાન લઈને ગયા હતા. ત્યાંથી બધા જાનેયાઓ ટૂક કરી લોથલ ગયા, ત્યારે નવરંગનું ગીત ‘તૂ છૂપી હૈ કહાં...’ની પંક્તિ ‘લો તન મેં જાન આ ગઈ’ - જાનેયાની ટૂક લોથલમાં પ્રવેશી કે પિતાજીએ પેરોડી કરી, ‘લોથલ મેં જાન આ ગઈ.’

નાટ્યગીત - ‘ભેખ રે ઉતારો રાજા ભરથરી’ માટે તેમણે કહેલું, ‘ભેખડેથી પડો રાજા તડફડી.’

ક્યારેક ફરી વધુ....

શાંતરસનો અનુભવ કરાવતી કાવ્યરચના

શ્રી ધીરુ પરીખની 'વળોટી દીધી પાળ' | લાભશંકર ઠાકર

સર્જક કવિ શ્રી ધીરુ પરીખની કાવ્યરચના 'વળોટી દીધી પાળ' 'કુમાર' (એપ્રિલ)માં પ્રકાશિત થઈ છે. રચનાના આરંભને સાંભળીએ.

ઊતરી તો જવાયો છે

સડસડાટ આ ઢાળ.

કિન્તુ ચડ્યો હતો ટોચે

ત્યારે ઊતરાશે કેમ ?

વારંવાર મન મારું એ જ વાત શોચે.

ચઢાણની ભૌતિક ઘટના ઘટી તે, મનસા ઘટી છે એવો સંકેત આ ભાવક અનુભવે. ચઢાણ તો આકરું હોય. ઉતરાણ સરળ હોય. ચઢાણમાં મનોદૈહિકતાને ઊંચકવી પડે છે. હા, મનનેય ઊંચકવું પડે છે. મન તો બંધનમોક્ષનું કારણ છે. નાયકની (હા, કવિની) ઊર્ધ્વગતિ ટોચની ઘટના પછી, એ ક્ષણોમાં ઊતરાશે કેમ ? એમ 'વારંવાર મન મારું એ જ વાત શોચે.' છતાં, કથનના આરંભમાં જ કથકનું કથન છે : 'ઊતરી તો જવાયો છે સડસડાટ ઢાળ'. સાંભળીએ પ્રસ્તુત રચનાની હવે પછીની પંક્તિઓ.

ચારે બાજુ નજરને દોડાવી તો

કશાની ન લાધે કંઈ ભાળ !

ત્યારે પેલું મન પાછું વિચારે છે :

શાને તને પડે છે આ ફાળ ?

હા, ઊર્ધ્વારોહણ પછીની ક્ષણોનો કથકનો મનોભાવ કેવો છે ? ચારે બાજુ નજરને દોડાવી તો કશાની ન લાધે કંઈ ભાળ ! કંઈ ભાળ, કંઈ ઓળખ. કોઈ યથાર્થની, સત્ની ભાળ, પ્રતીતિનો પરચો તો પમાયો નહિ. હા, કથકનો જ નિજ સાથેનો વિનિમય છે. એ વિનિમયની વાણી સાંભળીએ.

ટોચે પહોંચ્યા પછી કોઈ સંગી સાથી

નજરે ના પડે ત્યારે માત્ર જાતને સંભાળ,

તારી સાથે વાત તારે કરવાની

અન્યની દખલને તો એકલાએ હરવાની

આવો પછી મળશે ન કાળ.

તદ્વિદ્ સમ્ભાષાઓનાં ઉદાહરણો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વાંચવા મળે છે. બે મનુષ્યો વચ્ચેનો સંવાદ એકંદરે તો આત્મલક્ષી હોય. કહું કે પક્ષગ્રહણથી યથાર્થ સત્ય દૂષિત

હોય. વ્યક્તિએ વ્યક્તિએ પોઈન્ટ ઓફ વ્યૂ સમાન ન હોય. આ કાવ્યરચનામાં એટલે તો સર્જક કવિ પોતાને (હાસ્તો, અને કોઈને પણ) કહે છે : ‘તારી સાથે વાત તારે કરવાની’ તે એમ પણ કહે છે : ‘અન્યની દખલને તો એકલાએ હરવાની.’ આવો પછી મળશે ન કાળ. આ નિજ સાથેનો સંવાદ છે. ના, વિવાદ નથી. સમ્યક્ વિનિમય છે.

કવિશ્રી ધીરુ પરીખની આ પ્રભાવક રચનાની અંતિમ પંક્તિઓ સાંભળીએ.

મન મારું ટોચની ના કરે તમા

કારણ કે ખોંચીને ત્યાં

દૂર થઈ ગમા-અણગમાની જંજાળ,

લિપ્સાઓની હવે તો વળોટી દીધી પાળ.

ગમા-અણગમા, લાઈકસ અને ડિસલાઈકસ એ જે ‘છે’ તેને સહજ સ્વીકૃતિથી જોતું દર્શન નથી. છે તે છે. હા, ગમા-અણગમાની ‘જંજાળ’થી કથન-ચેતના મુક્ત થઈ છે તે જ મોક્ષ નથી ? આવી મુક્તિ પછી લિપ્સાઓ, લાલચો રહે ? કાવ્યસર્જક, કથક નિજભાવકથન કરે છે તે આત્મલક્ષિતા રચનાના ભાવકોને પણ પ્રે-ર-ક બની રહે એમ આ ભાવકનું સ્વ-ભાવ-કથન છે.

સર્જક કવિ શ્રી ધીરુ પરીખે પ્રયોજેલા ‘વનવેલી’ છંદને કારણે, કથકની વાણી, સંવાદનો અનુભવ કરાવે છે. એ સંવાદ નિજ સાથેનો છે. કહો, આવા સંવાદથી કોઈ મનુષ્ય મુક્ત હોય ? અન્ય સાથેના સંવાદમાં ધ અધર હોય. આ રચનામાં ના, કોઈ અન્ય નથી. તેથી સર્જકચેતના ઉપશમનો, પ્રશમનો અનુભવ કરે છે. પ્રાચીનોએ કહ્યું છે : પ્રશમ: સર્વ પથ્યાનામ્ સર્વોપરિ. ઉત્તમ કળાકૃતિનો અંતિમ પ્ર-ભાવ તો ઉપશમનો હોય. જે શાંત (રસ)નો અનુભવ કરાવે. હા, લિપ્સાઓની હવે તો વળોટી દીધી પાળ. હા, નથી કોઈ લાલચ-લિપ્સા-ઈચ્છા. હા, કાવ્યાન્તે ભાવક શાંત (રસ)નો અનુભવ અવલોકન કરે છે.

There is Silence when will ceases.

દિનકર ‘પથિક’ : મુલાયમ શબ્દોના માર્મિક ગઝલકાર | નટવર વ્યાસ

તાજેતરમાં જ કવિ દિનકર ‘પથિક’નું નિધન થયું. જીવનના આઠમા દાયકા સુધી સતત કાવ્યપદાર્થનું અને વિશેષતઃ ગઝલનું સેવન કરતાં કરતાં એમણે આંખ મીચી. છેક ૧૯૪૫-૪૭થી, હરીન્દ્ર દવેની સાથે, ભાવનગરમાં શરૂ થયેલી એમની સર્જનયાત્રા ૨૦૧૨ સુધી ચાલુ રહી. રેલવે ખાતાની પ્રારંભિક નોકરીનાં વરસો એમણે ખૂબ સંઘર્ષમાં ગાળ્યાં હતાં. સતત નોકરીમાં થતી બદલીઓને લીધે, સ્થળાંતરની ધમાલ વચ્ચે એમણે સાહિત્યપદાર્થ સાથે નાતો રાખ્યો, ને વાચન-મનન દ્વારા સતત સર્જન કરતા રહ્યા.

નાજુક બાંધો, સુકલકડી કાયા, નાદુરસ્ત તબિયત વચ્ચે, ત્રણ ત્રણ ઓપરેશન થયા છતાં, એમણે હિંમત હારી નહીં ને, પ્રતિકૂળ વાતાવરણ વચ્ચે ગઝલસર્જન ચાલુ

રાખ્યું. એમના સમયના પ્રમુખ કવિઓ સ્વ. કિસ્મત કુરેશી, જટિલ વ્યાસ, મુકબિલ કુરેશી, નાઝિર દેખૈયા, બટુકરાય પંડ્યા કરતાં તે ઘણા આગળ રહ્યા છે. પરંપરિત ભાવથી લખાતી એમની ગઝલો, પરંપરા વચ્ચે તાજગીનો અનુભવ કરાવતી. છેક ૧૯૮૦થી હું એમના કાવ્ય-ગઝલ-સર્જનનો સાક્ષી રહ્યો છું. એક સહૃદયી, ઉમદા, મિતભાષી અને મિત્રપ્રેમી એવા દિનકરભાઈને સાહિત્યરુચિ જેટલો જ સંબંધ જ્યોતિષશાસ્ત્ર સાથે હતો. જ્યોતિષ-ફળાદેશના પાયાના સિદ્ધાંતોમાં એમણે પોતીકી મૌલિક દષ્ટિ દ્વારા ઘણા મિત્રોને સોનેરી માર્ગદર્શન પૂરું પાડ્યું છે.

એમનાં સર્જનને ઘડવામાં, વાચન ઉપરાંત સ્થાનિક સાહિત્યિક સંસ્થાઓ, સાહિત્યસભા, બુધસભા, ગદ્યસભાનો નોંધપાત્ર ફાળો રહ્યો છે. નિવૃત્તિ બાદનાં પંદર વીસ વરસેય એમની માનસિક તાજગી ને ગઝલસર્જનને દાદ દેવી પડે.

વિપુલ માત્રામાં કહી શકાય એવું એમનું ગઝલસર્જન હતું છતાં એમણે છેક ૨૦૦૦માં પોતાનો પ્રથમ ગઝલસંગ્રહ ‘પીછું હવાનું’, સાહિત્ય અકાદમી ગુજરાતની સહાયથી પ્રદર્શિત કર્યો. એક નીવડેલા, સત્ત્વશીલ ગઝલકાર હોવા છતાં એમણે પોતાનાં સર્જનને સદાય કસોટીની એરણ પર ચડાવવાનું રાખીને સંગ્રહ આપવામાં ઘણું મોડું કર્યું ને એ રીતે કલમને કસતા રહ્યા. પોતાનાં સર્જન વિશે એ કહે છે, એ જુઓ,

“હજી તો છે અપેક્ષિત શબ્દનું ફૂટી જવું બાકી,
ગઝલને માત્ર પંપાળી, અવાચક થઈ જવાયું છે.”

ઉદાસી એમનો સ્થાયી ભાવ, મહત્તમ ગઝલોમાં એમણે એમની પીડાને જ ઘૂંટી છે, જુઓ,

આગમન થોડું અજંપાનું થયું,
કોઈને તો કાશ, મળવાનું થયું.

ગઝલ જેવા અતિ ખેડાણવાળા સાહિત્યપ્રકારની મર્યાદાથી પણ એ એટલા જ માહિતગાર હતા અને એથી જ લખે છે,

દીધો પગ ગઝલનાં વહેણે તો લાગ્યું,
છે શેવાળ જેવું જ લીસ્તું લપસવું.

ગઝલ પ્રત્યે સતત સમર્પિત ભાવ રાખીને એમણે શબ્દનું સેવન કર્યું રાખ્યું. એમની ઘણી રચનાઓનો મકતાનો શે’ર ગઝલવિષયક જ રહેતો. જુઓ,

સૌએ તરછોડ્યો ગઝલ,
તારો ભેટો થઈ ગયો.

રોમ રોમે, આંખમાં કે શ્વાસમાં,
હો ગઝલ ઉન્મેષ તો કલ્યાણ છે.

એકતારે ગાઉં નરસિંહ જેમ હું
બ્રહ્મ પેઠે આ ગઝલ લટકાં કરે.

‘પીછું હવાનું’ સંગ્રહની ઘણી રચનાઓમાં જીવનનું સત્ત્વ ધબકે છે. એમના શબ્દોની માસૂમિયત એમની ગઝલને મુલાયમ ભાવ આપે છે. એમની અભિવ્યક્તિમાં નાજુક ભાવોનું તરલ વહન થતું રહ્યું છે. પ્રકૃતિ હોય કે પ્રણય, વેદના હોય કે અભીપ્સા, એમની રજૂઆતમાં એક કાવ્યાત્મક ભાવ સતત પડઘાતો રહે છે. એમની સાદગીથી એમના પ્રતીક-કલ્પન મૌલિક અવાજને ઘૂંટીને ગઝલની શેરિયત સિદ્ધ કરે છે. મુ. તખ્તસિંહ પરમાર, બુધસભામાં વ્યક્ત થતી દિનકરભાઈની રચનાઓથી ખૂબ પ્રસન્ન થતા. ‘પીછું હવાનું’માં પરમારસાહેબે તથા માય-ડીયર-જયુએ, એમની પ્રસ્તાવના અંતર્ગત, દિનકરભાઈની રચનાઓને કાવ્યત્વ સિદ્ધ કરતી રચનાઓ કહી છે. નોંધપાત્ર સર્જકતા વચ્ચે, દિનકરભાઈ વિવેચકો કે અન્ય આસ્વાદકો દ્વારા ઝાઝું પોંખાયા એનો વસવસો દિનકરભાઈને છેક સુધી રહ્યો જ, છતાં સર્જન કરતા રહ્યા. કાયમી મમળાવવા ગમે એવા એમના કેટલાક શેર દરેક સહૃદયી ભાવકોને ગમશે,

મેં ગઝલ પૂરી કરી બસ એ ક્ષણે
હું મટી મારો, બધાનો થઈ ગયો.

પીછું હવાનું લઈ અને કાગળ લખી જુઓ,
આંખોમાં ઈતેજારનાં વાદળ લખી જુઓ,
કાગળ અધૂરો મૂકીને બેઠાં છે ટેરવાં,
લ્યો, કેમ એને કહી શકું, આગળ લખી જુઓ.

કોઈ વાતે એ ગઝલમાં ના ભળી,
પંક્તિઓ શરમાળ હોવી જોઈએ.

ગઝલ ઉપરાંત દિનકરભાઈએ સોનેટ, અછાંદસ, ગીત અને કેટલીક ઉર્દૂ ગઝલ-રચનાઓ પર પણ હાથ અજમાવેલ છે. હજુ એકાદ હજાર જેટલી એમની ગઝલ-રચનાઓમાંથી ચૂંટીને, સોએક રચનાઓનો એક નવો સંગ્રહ એમના પરિવાર તરફથી તૈયાર થઈ રહ્યો છે, આપણે એની પ્રતીક્ષા કરીએ.

દિનકરભાઈના જ બે શેર સાથે, એમને શ્રદ્ધાંજલિ આપતાં આપણે હવે એમનાં સ્મરણને વાગોળીએ...

હે ગઝલ, દોડો હવે ને જાવ સામે પાર બસ,
જઈ રહ્યો છે ક્યાંક આગળ આપણો અસવાર બસ,

હવે વૃક્ષ થઈને ફરી જન્મ લેશું,
હરણ જેમ થાક્યાં અમે ખૂબ દોડી.

કમ્પાઉન્ડના દરવાજે ઝૂકેલી વેલની ગંધકૂપીઓના છંટકાવ પછી ઉમાશંકર જેટલા ગંધકોઠાઓ ભેદી તેમના ઘરના દરવાજે પહોંચ્યા હતા એટલા જ ગંધકોઠાઓને ભેદીને હું અશ્ચિનભાઈના ઘરના દરવાજે પહોંચ્યો - 'દ્વાર ઊભો શિશુ ભોળો'. સાંભળ્યું હતું કે સામે દુર્વાસા પણ હોય ! કાંઈ વાંધો નહીં. કોઈ વેરીએ મને ત્યાં વળાવ્યો ન હતો - જાતે જ ગયો હતો. બાહ્ય વિશ્વ સાથે સાથે આંતર-વિશ્વ પ્રગટ કરતાં તેમના ફોટોગ્રાફ્સ તો જોયા હતા. 'સંસ્કૃતિ'માં પ્રગટ ઇન્દિરા ગાંધી વિશેનો અને 'નવનીત'માં 'સ્વામી આનંદ' અને 'અમ્મી' પરના લેખો વાંચ્યા હતા. ઉમાશંકરના મૃત્યુ પછી ઉમાશંકરના વ્યક્તિત્વને, તેઓના સંબંધને, તેમની વિરલ વિશિષ્ટતાઓને કેટલાક પ્રસંગો-લસરકાઓથી જીવતા કરી તેમની છબી ઉપસાવતાં 'પરબ'માં છપાયેલો અશ્ચિનભાઈનો લેખ અંદર ટંકાઈ ગયેલો. ત્યારથી મળવાની ગાંઠ મારેલી. એ ગાંઠ ૧૯૮૪ કે ૧૯૮૫માં વલસાડ-નંદિગ્રામ ગયેલો ત્યારે ઊકલી. તેમની વિચિત્રતા વિશે સાંભળેલું - મળે તો મળે, નહીં તો ન મળે કાઢીય મૂકે. પછી થયેલું કે કોઈને મળવું કે ન મળવું તે અધિકાર તો વ્યક્તિનો - અબાધિત અધિકાર. દરેક વ્યક્તિને મળવો જ જોઈએ. અને એમાંય આ તો પાછા સર્જક એટલે છૂટના માર્ક તો આપવા જ પડે. થયું કે આ મા'ણા છે સાવ નોખો. ચાલ મળિયે. બહુ બહુ તો મળવાની ના પાડશે, ધોલધપાટ કરી કાઢી તો નહીં જ મૂકે ને ? અને ના પાડશે તો બંદા પાછા !

શિશુ ભોળો તો પહોંચી ગયો તેમના દરવાજે. દરવાજો ખખડાવ્યો. ખૂલ્યો. સામે સફેદ બાસ્તા જેવા ઝબ્બો-લેંઘો પહેરેલા ગૌર સજ્જન. વિશાળ કપાળ ઊંડી વેધક મોટી આંખો. આશ્ચર્યથી મને જોઈ રહ્યા. મેં ઓળખાણ આપી. 'હું યજ્ઞેશ, આકાશવાણી રાજકોટમાં સર્વિસ કરું છું.' બારણું રોકીને જ ઊભેલા. હજી મને અંદર પ્રવેશ ન હતો. મને કહે 'કોણ યજ્ઞેશ ?' વિચારમાં પડી મેમરી રી-કૉલ કરતા હોય તેવું લાગ્યું. ક્ષણભર તેમના સ્વભાવનો ડર છોડી બાળકો 'યે દરવાજા તોડૂંગા' કરે તેમ સહેજ સહજ મજાક કરીને કહ્યું 'પણ અંદર તો આવવા દ'યો, પછી નિરાંતે વાત કરું.' તેઓ ખસી ગયા. કશોક તાળો મળી ગયો હોય તેમ આશ્ચર્યથી મને પૂછ્યું : 'પરબ'માં 'આ ઉમાશંકર મારાં જ છે' લેખ લખ્યો તે યજ્ઞેશ દવે તમે જ ? મેં કહ્યું 'હા'. તો કહે, 'ઘણા સમયથી તમને જ શોધતો હતો, ભોળાભાઈને પૂછવાનો પણ હતો કે કોણ છે આ યજ્ઞેશ ?' બસ પછી તો ઘરમાં નહીં, સીધો હૃદયમાં પ્રવેશ મળી ગયો. નિરાંતે વાતો થઈ ઉમાશંકરની, તેમના વિરલ વ્યક્તિત્વની. - અમે બંને તેમનો અનુસ્પર્શ પામેલાં - 'ગિફ્ટ

ઓફ સોલિટ્યુડ'ની. તેમના બગીચાની, ને પક્ષીઓની. મારો નાનકડો કાવ્યસંગ્રહ સાથે હતો તેમાંથી બે-ચાર કવિતા સંભળાવી. તેમનાં પત્ની કળાજીવી તિલુબહેન પણ જોડાયાં. મેં તેમને ઘરેથી વિદાય લીધી ત્યારે અમે બધાં એકમેકનાં પરિચિત હતાં. જતાં જતાં ઉમાશંકરે તેમની છેલ્લી અમેરિકાયાત્રા દરમિયાન વ્યાખ્યાનો આપેલાં જેની કેસેટ અશ્વિનભાઈને કોઈએ આપેલી તે બે કેસેટ મને આપીને કહ્યું, 'આ તમે રાખજો અને આની કોપી કરી મને મોકલશો.' – તેમની જગ્યાએ હું હોઉં તો આવું અગત્યનું રેકોર્ડિંગ કોપી કર્યા વગર ન આપી શકું. પણ આ તો અશ્વિનભાઈ રીઝ્યા એટલે રીઝ્યા. આ તેમની પહેલી મુલાકાત.

આ મુલાકાત પછી રાજકોટ પાછો આવ્યો તેના થોડા જ દિવસોમાં તેમનાં બે આલ્બમો 'Himalaya : Encounters with eternity' અને 'Hundred Himalayan flowers'નું મોટું પેકેટ પોસ્ટમાં આવ્યું. આ એમની દરિયાદિલી. એ પછી પણ તેમનાં જે જે આલ્બમો બહાર પડેલાં તે 'Bicycle', 'Intimate city scapes' 'Contemplative colours' અને 'Happenning' આલ્બમો મને ભેટ આપ્યાં અને મારા સુધી પહોંચ્યાં કે નહીં તેની દરકાર રાખેલી. મને ગમતું તેમનું એક જ આલ્બમ 'Gift of Solitude' મેં ખરીદેલું. તેમનાં પ્રદર્શનો યોજાયાં હોય તો તેનાં નિમંત્રણ કાર્ડ્ઝ, તેમના ફોટોના ડેસ્ક કેલેન્ડર અને વૉલ-કેલેન્ડર પણ યાદ રાખીને મોકલ્યાં. તેમનું પ્રથમ અને અંતિમ પુસ્તક 'છબી ભીતરની'. અને પુસ્તિકા મારા સુધી પહોંચે તેની ખાંખત રાખેલી – અપેક્ષા કશી નહીં ! અમે મળ્યા એ ગાળામાં ફોટોગ્રાફી હજી છોડી ન હતી. વચ્ચે વચ્ચે દેશ-વિદેશની ટુરો હોય. પાછા આવે મારું પતાકડું પડ્યું હોય તો જવાબ તરત આવે. એ પત્રોનું ગદ્ય પણ નિરાળું – તેમના સર્જનાત્મક ગદ્ય જેવું. આમ મૃત્યુ પછી ઉમાશંકર મારો હાથ અશ્વિનભાઈને સોંપતા ગયા અને અમારો સંબંધ વિકસતો રહ્યો. તેમનો જન્મનો મહિનો પણ ઉમાશંકરની જેમ જુલાઈમાં અને યોગાનુયોગ મૃત્યુ પણ જુલાઈમાં.

શિખાઉ ફોટોગ્રાફરોને તો કેમેરો હાથમાં આવી ગયો કે એક રમકડું મળ્યું. આંખ પલકે તેમ ફટાફટ બધે ક્લિક કરતા જાય. બે આંખ પણ પૂરતી કામ ન કરતી હોય ત્યાં ત્રીજીની ક્યાં વાત કરવી ? કેટલાક સારા ફોટોગ્રાફરોના ફોટા જોઈએ તો થાય કે તેમને જોતાં આવડે છે. જોયું ન જોયું કરી નાખતા નથી. જ્યાં નજર ઠરવી જોઈએ ત્યાં ઠરે છે અને એ ક્ષણનો આલેખ એક સીમિત અવકાશ – ફેઈમમાં મઢી શકે છે. જ્યારે કેટલાક જૂજ ફોટોગ્રાફરોના ફોટા જોઈએ ત્યારે થાય કે આ માણસ જુએ છે, સંવેદે છે, વિચારે છે અને સામે રહેલા દૃશ્યજગતથી પાર પણ કશુંક જુએ છે. પેલા ભજનમાં આવે છે તેમ 'દેખંદા નિરખંદા, પરખંદા આ દલમાં'. તેઓ પરખંદા કલાકાર હતા. કાકાસાહેબ જેમ સામાન્યમાં રહેલું અસામાન્ય પ્રગટાવતા તેમ તેમની છબીઓ જોઈએ ત્યારે થાય કે "આપણે આવું તો જોયું" પણ નહોતું જોયું 'Gift of Solitude'

આલ્ભમની અદ્ભુત પ્રસ્તાવનમાં લખે છે કે આ એકાંત એ નકરું એકલસુડાપણું નથી એ એકાંતના સ્થિર જળમાં જ જગત આખું અંદર ઊતરી આવે છે. “Solitude is not isolation, shutting up oneself from outside world of contemplation or work or out of malice and depression. It is a state of Mystic Coemunion with source of all energy and all its material manifestation.” એવી ‘સાટોરી’ કે ‘બોધિ’ ક્ષણોમાં જ તેમણે વિશ્વચૈતન્યનો સ્પંદ અનુભવ્યો અને આપણને વહેંચ્યો. રેતીના લહેરિયા વચ્ચે દરિયાકાંઠે એક છોડ-અંકુર આશ્ચસ્ત છે કે ભલેને મોજાં આવતાં તેને વાંધો નહીં આવે. રાજેન્દ્ર શાહ યાદ આવી જાય – ‘શિલીંધ્રી ગોકળગાય રક્ષિત’.

પ્રકૃતિમાં એમને જીવંત રસ. એમાંય ઉદ્દિભજ અને પંખીસુષ્ટિમાં ખાસ. વનસ્પતિ, પક્ષીઓનાં વૈજ્ઞાનિક નામ જાણે છતાં તેમનો રસ ઇકોલોજિસ્ટો, પ્રકૃતિવિદો કે બર્ડ-વોચરોથી ઉપર ઊઠેલો. પક્ષીનું નામઠામ, રહેઠાણ, ખાસિયતો વિશે જાણે ખરાં પણ પામે તેનાં રૂપરંગ ચાલ, ઉડાન અને ટહુકામાં. એક પગમાં મેં દશરથિયા – નાઇટજાર પક્ષીનો ઉલ્લેખ કરેલો – અંધારાના ઓળા ઊતરતા હોય ત્યારે સમીસાંજના વગડામાં રહસ્યમયી એકલતા સાથે કશોક ભયાનકનો પુટ ચડાવી ‘ચક્ ચક્ ચર્ચ’ એવા બોલથી આપણું કાળજું શારી નાખતો અવાજ કાઢતું હોય – દશરથિયાને હું ઓળખું છું અને તેને આ રીતે પામું છું તે જાણી ખુશ થયેલા અને હિમાલયમાં તેની બીજી પ્રજાતિ વિશે વાત કરેલી. ઉમાશંકરે ભારતના ગાયકપક્ષી ‘શામા’ને સાંભળવા અશ્ચિનભાઈ સાથે માથેરાન જવાની ઇચ્છા કરેલી તેમની તે ઇચ્છા મારા ડાંગ નિવાસ દરમિયાન મેં પૂરી કરી. વઘઈ બોટનિકલ ગાર્ડનમાં શામા ક્યાં મળશે તેમના સગડ તેમણે ચીંધેલા અને મેં શામાનું અદ્ભુત ગાન સાંભળેલું.

તેમનો વનસ્પતિપ્રેમ પણ બોટની કે હોર્ટિકલ્ચરથી ઉપર ઊઠેલો. તેમનો તીથલના ‘તુલસી’નો બગીચો અને વન-ઉદ્યાનનો સંગમ. તેમણે વાવી ઉછેરેલો નાનકડો બગીચો પૂરો થાય પછીની વિશાળ જગ્યા – એમ જ નૈસર્ગિક રીતે ઊગતાં ઝાડઝાડી માટે – ‘Wilderness માટેય તેમનું ‘હંડ્રેડ હિમાલિયન ફ્લાવર્સ’ તો તેમના એ રસની માત્ર ઝલક. આખું જીવન એક અર્થમાં વૃક્ષો, ક્ષુપો, છોડો વચ્ચે જ જીવ્યા. ‘તુલસી’માં વાવેલા ‘કૈલાસપતિ’ વૃક્ષનો પરિચય તેમણે જ કરાવેલો – જોવા ખાસ અગાસી પર લઈ ગયેલા. તેમનાં વૃક્ષો, છોડો વિશે એવી રીતે વાત કરે કે ક્યારેક એવું લાગે કે આ વૃક્ષ તેમનું બાળક છે અને ક્યારેક એવું લાગે કે તેમનું વડીલ પૂર્વજ.

સંગીતનું તેમના જીવનમાં આપણે જેને શોખ કે હોબી કહીએ છીએ તેનાથી વિશેષ સ્થાન. શાસ્ત્રીય સંગીત અને ટાગોરપ્રેમને કારણે રવીન્દ્રસંગીત વિશેષ પ્રિય. મુંબઈ નિવાસ દરમિયાન બટુક દીવાનજી જેવાઓની સંગત અને જીવનભર તિલુબહેનના સાથને લીધે ઘણું કાને પડેલું અને અંદર ઊતરી ગયેલું. એ કેવી અસર કરી ગયેલું તેનો આછો-

શો આલેખ ‘છબી ભીતરની’માં મળે. સ્વામી આનંદના નિકટના જણ. અલ્મોડા ગયો ત્યારે કૌસાનીમાં ચાલીસેક વરસ પહેલાં મેજર મારકાણાને ઘરે ભાડૂત તરીકે રહેલા તે ઘરના સગડ પૂછતો પૂછતો એ વિશાળ વરંડા વાળું ઘર જોઈ આવ્યો અને ત્યાંથી દેખાતા ‘અવનિ પર અતુલ’ હિમાલયનાં દર્શન કરી આવેલો તે તેમને ગમેલું. સ્વામી સાથે હિમાલય બૂંદેલા. દસકાઓનો સાથ. તેમના પુસ્તકોના પ્રકાશનમાં પણ અંગત રસ લીધો છતાં સ્વામી વિશે એક લેખથી વધુ કશું નહીં. જે કાંઈ માણ્યું-અનુભવ્યું હોય તેને જાહેર કરવાનું ન હોય તેમ માનનારા. તેમનું મોટા ભાગનું વાચન અપૌરુષેય સાહિત્ય અને તેનું સંધાન જાળવતા સંત-સાહિત્યનું, ગુરુ નાથાભાઈ જોશી પર અનન્ય શ્રદ્ધા, પણ એ સંબંધ પણ પવિત્ર અને અંગત રાખ્યો. એક આલ્ભમ તેમને અર્પણ કર્યું પણ એન. જે. રૂપે ! હું કહેતો કે ‘હું તો નુગરો છું’ તો જવાબમાં કહે, કોક દિ તનેય કોઈ ભેટશે. અધ્યાત્મમાં તેમની કોટિ નિર્ધારણ કરનારો હું કોણ ? પણ તેમના રૂંવે રૂંવે એ વણાઈ ગયેલું. એ ‘સા’ સતત સંભળાયા કરે. મુંબઈના એક કવિમિત્ર શેરબજારમાંથી ચલાવે – તેમને મન હરામનો પૈસો ! શગભરી મોતીડાંઓથી વધાવતા માતૃભક્તિથી આછકલા છલકાતા લેખો કરતાં તેમનો ‘અમ્મા’ લેખ કેટલો જુદો – નિર્મમ લાગે તેટલો સાચુકલો. ‘મા તે મા’ તો ખરી જ પણ બધા ગુણદોષ-ગ્રંથિઓથી ભરેલું માણસ પણ ખરું – તે પાસું છુપાવે નહીં. જાત માટે પણ એટલા જ નિર્મમ. પોતે – આવા મોટા ફોટોગ્રાફરે ખેંચેલા હજારો ફોટોગ્રાફ્સમાંથી કેટલીક જ ઇમેજ સાચવી બાકીનાનો નાશ કરવાનું કેટલાનું ગજું ? અને પોતાના પહેલા જ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં એ તેમનું અંતિમ પુસ્તક છે તેવી આંચકો આપી જાય તેવી નિર્મમ છતાં મરમી જાહેરાત કોણ કરી શકે ? અહીં તો માણસો પુસ્તકોની થપ્પીથી પોતાની ઊંચાઈ માપવાની અને તેના વજનથી જાતને તોલવાની સ્પર્ધા લગાવી બેઠા હોય તેવા સિનારિયોમાં તેમનું એ વિધાન આશ્ચર્યજનક જ લેખાય. અને પોતાનો Bio-data આમ પાંચ લીટીમાં કોણ સમેટી શકે ? “૧૯૩૧માં ચોમાસાની સાંજે સુરતમાં સૌપ્રથમ ઊંઆ, ઊંઆ, સાત વરસ અલીગઢ પાસેના હાથરસમાં ઉછેર. ડિંદી જ આવડતી. કાળક્રમે ખબર નહીં પડે તેમ માતૃભાષા ગુજરાતી પ્રગટ થઈ. ફોટોગ્રાફીના આઠ છબિગ્રંથો પ્રકાશિત. બીજા ત્રણ તૈયાર પણ પ્રકાશિત થવાની શક્યતા નહિવત્. ફોટોગ્રાફીમાંથી નિવૃત્ત ૨૦૦૦.”

મળવાનું તો પાંચ-છ વાર જ થયું. એક વાર ગોંડલમાં તેમના ઘરે ને બાકી તીથલમાં. શરૂ શરૂમાં પત્રવ્યવહાર ચાલતો પછી ફોનમાં વાતો ચાલતી રહે. મારી કવિતા કે વૃક્ષ પરનો લેખ વાંચ્યો હોય તો તરત ફોન કરે. હું નવી લખેલી કવિતા ફોન પર સંભળાવું તો તિલુબહેન – આશુબહેનને બોલાવી ફોન સ્વીકર મોડ પર મૂકી બધા સાંભળે અને યોગ્ય રીતે દાદ દે. એ અર્થમાં હું તેમનો ફેમિલી પોએટ. તિલુબહેન ઊલટથી મારી સાથે વાત કરવા માગતા હોય તો ફોન તેમના હાથમાં ન આવવા દે. તેમનું નક્કી નહીં ગમે ત્યારે ઊંધડો પણ લઈ લે. એક વાર રાતે દસેક વાગે ફોન કર્યો તો ઊંધડો

લેતાં જ બોલ્યા, ‘આ કાંઈ શહેર નથી. અમારા ગામડાગામમાં તો આ સૂવાનો ટાઈમ થઈ ગયો.’ પછી વાતો તો કરે. ક્યારેક સામેથી ફોન આવે, ચડતા મીટરની ચિંતા કર્યા વગર મિનિટો વાતો કરે ને અચાનક કશાય tapering tone કે વિદાયસૂચક વાતો વગર કહે, ‘મૂકું છું’ મૂકી દે. ક્યારેક કહે ‘આટલા વાગે ફોન કરજે’ તો ક્યારેક કહે ‘હમણાં વાત કરવાનો મુડ નથી.’ મળવાનું પણ તેવું જ. એક વાર તો મને તીથલ રહેવાય બોલાવેલો. કહે ‘બંધુત્રિપુટી આશ્રમ’માં રહેવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશ. સવાર-સાંજ વાતો કરીશું’. ફરી ફોન આવ્યો ન આવતો, અનુકૂળતા નથી. એક વાર અમારા કોમન મિત્ર પ્રશાંત દેસાઈને ઘરે વલસાડ આવેલો ત્યારે મળવાની ઇચ્છા હતી પણ તેમણે જ તબિયત અને મુડને કારણે ના કહેવરાવેલી. છતાં હું ગયો પછી પ્રશાંતભાઈ સાથે ધોખોય કરેલો કે ‘યજ્ઞેશ કેમ મળવા ન આવ્યો ?’ ક્યારેક સહૃદય હમરાઝ સમજી અંગત બળાપા પણ કાઢે.

તેમનો પરિચય થયો તે અરસાથી જ તેમનો ઇન્ટરવ્યૂ લેવાની વાત ચાલી. આકાશવાણી માટે કે સ્વતંત્ર, તે પણ તેઓ ઇચ્છે તેમ. રેકોર્ડિંગનું સ્થળ-સમય બધું તેમના પર છોડ્યું. આરંભમાં તો તૈયાર થયા. ફરી અવઢવ. કોણ લે ? ૨૮-૧૨-૯૬ : પત્રમાં લખેલું, ‘મુલાકાત તમે જ લો તો મને ગમે. બીજા કોઈ લે એમ તમે ઇચ્છતા હો તો ભોળાભાઈ એકલા લે અથવા તમે બે મળીને લો તો ઠીક.’ તેમણે તેમના વિશેના એક-બે લેખો અને બીજી સામગ્રી મોકલી. મેં ત્રીસ-ચાલીસ પ્રશ્નોની પ્રશ્નાવલિ મોકલી. તેમણે વાંચી પત્ર પાઠવ્યો. ૨૯-૧-૯૭ : ‘હમણાં અડધો ફેબ્રુઆરી હું કેરળ છું. પછી પાંચ-સાત દિવસ કે દસ દિવસ પ્રદર્શન ને બીજા એક પ્રવાસમાં. એટલે એપ્રિલમાં તો મુલાકાત નહીં થઈ શકે. મે-માં જોઈએ. ઈંડાં સેવવા મૂક્યાં છે. બચ્યાં બહાર આવ્યે જણાવીશ. ઉતાવળ કર્યો નહીં આવે, અને ઉતાવળ કરીને કામ પણ શું છે ?’ વાત પાછી ખોરંભે પડી. વચ્ચે હિમાંશીબહેન (શેલત) પણ આ યજ્ઞમાં જોડાય તેવી ઇચ્છા વ્યક્ત કરી પછી આખી વાત અંગે જ ઉદ્દાસીન. તેમના ઘરે ગયો ત્યારે આગ્રહ કર્યો તો છેલ્લે ઘસીને ના પાડી. કહે હું વ્યવસ્થિત બોલી ન શકું. એમાં અનાપ-સનાપ પણ આવે અને તમે એ ઇન્ટરવ્યૂનું શું કરવાના ? કોને તેનો ખપ ?’ તેમના આ નિર્ણયમાં તિલુબહેનને પણ પરાણે સાંકળ્યાં. ‘કેમ તિલુ, મારી વાત બરાબર છે ને !’ તિલુબહેન તો તેમની રગરગ જાણે. શું બોલે ? કોઈને મનાવવામાં પહેલી વાર મારા હાથ હેઠા પડ્યા. હું થોડો ભોંઠો પડ્યો. પણ તેમણે એક વચન જરૂર આપ્યું કે ક્યારેક તે વિશે લખશે ખરા. અને એકાદ દસકાથી પણ વધારે સમય વીત્યે લખ્યું અને ‘છબી ભીતરની’માં પ્રકાશિત એ લેખમાં મારો અને બકુલનો (ટેલર) પ્રેમથી ઉલ્લેખ પણ કર્યો. એ અર્થમાં કશું નકામું ન ગયું. અમારું pursuation કામ કરી ગયું.

અશ્વિનભાઈ સાચા અર્થમાં વર્ધમાન અને અપરિગ્રહી. પરિગ્રહ રાખ્યો તો આ જગતની લીલાને લીલયા નિરખવાનો. ‘છબી ભીતરની’માં સહેજ ચૂંટી ખણત્રા હોય તેમ

આપણને કહ્યું, ‘મિત્રોને સહર્ષ જણાવવાનું કે આ મારું પહેલું અને છેલ્લું પુસ્તક છે.’ જરૂર કોઈથી સંતાપ પામ્યા હશે નહીંતર આવું ન લખે. આવું ઉમદા શૈલીકંડાર ગદ્ય અને એક જ પુસ્તક ? અને તે પણ ગણતર લેખોનું જ. ફોટોગ્રાફ્સની જેમ તેમના લેખો પણ જાતે જ ફાડી નાખ્યા – કાળગંગામાં વહાવી દીધા. ખુલાસો કરતાં કહે, “નવા-જૂના, પ્રકાશિત-અપ્રકાશિત જે લેખોના લેખકને આજ ના. અ. મ. સાથે સંબંધ નથી તે બધા ફાડી નાખ્યા છે. ચોત્રીસ વરસમાં લખાયેલા તેર લેખ રાખ્યા છે.” ફોટોગ્રાફી માટે દેશવિદેશમાં એવા એવા વિસ્તારોમાં ફર્યા છે જ્યાં કોઈ સામાન્ય ટૂરિસ્ટ જતો ન હોય. કેટકેટલાય વિરલ માણસોને મળ્યા હશે. એ પ્રવાસોમાંના જૂજ ફોટાઓ જ તેમણે રાખ્યા. તેમણે ધાર્યું હોત તો એ વિશિષ્ટ પ્રવાસોને નિબંધો રૂપે અંકે કરી શક્યા હોત – તો તેમના અનુપમ ગદ્ય અને વ્યાપક જીવનદષ્ટિનો લાભ તે પ્રવાસનિબંધોને મળ્યો હોત. અંગ્રેજી પરનું પ્રભુત્વ પણ અસાધારણ. એક પેરેગ્રાફ એ જડતર નમૂના જેવો. કોઈ ફોટોગ્રાફના કેપ્શન રૂપે લખેલું વાંચીએ ત્યારે એમ થાય કે આ માણસ શું શું જુએ છે ? એમના બીજા ગદ્ય પરથી કલ્પના કરી શકીએ કે તેમણે પ્રવાસનિબંધો લખ્યા હોત તો એ કેવા હોત. આ તેમની જાત પ્રત્યે પણ અપરિગ્રહવૃત્તિ. અધ્યાત્મ આ જ હશે ?

આવા એક વિશિષ્ટ વિરલ વ્યક્તિત્વનો સંસ્પર્શ થયો. તેમના પ્રેમના ભાજન બનવાનું થયું તે અનુગ્રહ બદલ આભાર કોનો માનું ? નિયતિનો ? ના, ઉમાશંકરનો કે જેમણે અલગ અલગ સ્થળે જીવતાં પણ ક્યાંક કોક ઠેકાણે મળતી ફ્રિકવન્સીને જોડી આપી. હવે તો ઉપર કંઈક હશે તો ઉમાશંકરની સાથે ગોઠડી માંડી હશે. તિલુબહેન જો વચ્ચે આવી જશે તો કહેશે, “જા અમને નિરાંતે વાતો કરવા દે. ઘણી વાતો ભેગી થઈ છે.’ અને ઉપર જેવું કાંઈ નહીં હોય તો અશ્વિનભાઈ કહેત, ‘આપ મૂએ ફિર ડૂબ ગઈ દુનિયા’. પણ ના, અશ્વિનભાઈ, ના. તમારા જેવા માણસો છે તો આટઆટલા કલેશો, વ્યાધિઓ, વૈમનસ્યો, વિટંબણાઓ, પીડાઓ વચ્ચે દુનિયા જીવવા જેવી લાગે છે. આભાર અશ્વિનભાઈ !

‘પહાડી પ્રજા’માં અટવાતું કોમળ ભાવનું ઝરણ

[બ.ક.ઠા. કૃત ‘ગોપીહૃદય’ – વિશે] | મુનિકુમાર પંડ્યા

કુ. રેહાના તૈયબજના પુસ્તક ‘Heart of A Gopi’નો ભાવાનુવાદ કવિ બળવંતરાય ઠાકોરે ‘ગોપીહૃદય’ નામથી કર્યો છે. કુ. રેહાના મુસ્લિમ હોવા છતાં અનન્ય કૃષ્ણપ્રેમી હતાં. મહાત્મા ગાંધીજીના વિચારોથી તે પ્રભાવિત હતા.

આપણે બળવંતરાય ઠાકોરને સમર્થ સોનેટસર્જક તરીકે જાણીએ છીએ. સળંગ પદ્યરચનાના પુરસ્કર્તા તરીકે જાણીએ છીએ. કાવ્યમાં ગેયતાના તેઓ વિરોધી હતા. રાગડા તાણવા એ કવિતા નથી એમ તેઓ દઢપણે માનતા. ગોપીહૃદયના નિવેદનમાં તેઓ લખે છે – ‘કવિતાવાચનની આપણી પેઢીઉતાર ચાલી આવેલી લલકારલઢણ, એટલે કે રાગડા ખેંચવાની અર્થહીન અસુઘડ રીત, જેને હું કવિતાકલાની સંગીતગુલામી જણાવું છું તેનો જ એક પ્રકાર છે.’ આના જ અનુસંધાને એમાં આગળ બ.ક.ઠા. લખે છે : ‘કવિતાનું બીજા સાંભળે એવું વાચન કવિની લયરચનાને ડગલે ડગલે પકડી યથાયોગ્ય વેગ પલટે, અવાજની ચડઊતરે, લાગણીમાત્રાના ફરતા જતા અનુભિંબને અને અર્થાનુસારિ ભારવૈવિધ્યે થાય, તેને જ કલામય વાચનનું નામ ઘટે, નહીં કે મધુરકંઠી રાગડાને.’

સળંગ મુક્તછંદ [‘બ્લેન્કવર્સ’]માં કુલ ૧૭૭૬ પંક્તિઓમાં રચાયેલ ‘ગોપીહૃદય’ને બ.ક.ઠા. પોતે જ એક ‘સાહસ’ ગણાવે છે. સાહસ કહેતી વખતે તેમની નજર કડવામાં વહેંચાયેલ મધ્યકાલીન આખ્યાનસ્વરૂપ ઉપર છે. આખ્યાનો દેશી રાગમાં મુખ્યત્વે રચાયેલાં છે. તેમનું બીજું સાહસ એ કહી શકાય કે તેઓ ‘વૈષ્ણવ’ નથી કે નથી તેમનું હૃદય એવું કોમળ કે ગોપીના હૃદયના ભાવને પૂરેપૂરા પામી શકે. અને છતાં ગોપીના હૃદયના ભાવને કાવ્યમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો છે.

આ બંને મુદ્દાને ધ્યાનમાં રાખીને ‘ગોપીહૃદય’ને તપાસીએ.

‘ગોપીહૃદય’ કાવ્ય કુલ ૧૨ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. પ્રત્યેક વિભાગ માટે ‘મંગળ’ શબ્દ કવિ વાપરે છે.

આરંભે મંગલાચરણ છે. એની ૬ પંક્તિઓમાં પહેલી ૫ સ્તંભરા છંદમાં છે છેલ્લી મંદાકાન્તામાં છે. બ.ક. ઠાકોરે એને ‘સ્તંભમંદા’ નામ આપ્યું છે.

[સ્તંભમંદા]

કાલિન્દીને તટ વન વિશાળાં પુરા વિસ્તરેલાં
આજે છે તે થકિ શતગણાં, તે યુગે કોઈ કાળે

બાળા એકે ઉરવિકસનો જે કુટ્યાં મ્હેકિ ઊઠ્યાં,
 આજે તે સૌ સ્વયમનુભવી ઉલ્લસે અન્ય બાળા;
 શ્રદ્ધાવેલે અજબ સુમનોના ચમત્કાર આ'વા
 લોખી દિક્કાલ માઝા, કદિ કદિ ઉઘડે, ભક્તઢૈયાં ઉજાળે !

ઉપરની પંક્તિઓનું કેવળ લયબદ્ધ રીતે પઠન કરી જુઓ. અને પછી જે તે છંદમાં ગણગણી જુઓ. કેવળ પઠન કરતાં છંદાનુસારી ગાન કરવાથી એ સવિશેષ આસ્વાદ્ય બને છે. 'રાગડા તાણવા' જેવા આત્મતિક વિધાન કરીને છંદગાનનો એકડો કાઢી નાખવા જેવું નથી.

પ્રથમ પંક્તિના છેલ્લા ત્રણ 'આ'કારાન્ત શબ્દો વનની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે છે.

આ માત્ર મંગલાચરણ જ નથી. નાટ્યરચનાની પેઠે અહીં આરંભે નાન્દી અને બીજનિક્ષેપ પણ સૂચિત છે.

મંગલાચરણ પછી 'ગોપીહૃદય'માં વાચકનો પ્રવેશ થાય છે.

ગોકુળમાં ઊઘડતા પ્રભાતના વર્ણનથી કાવ્ય આરંભાય છે. કાવ્યનાયિકા શર્મિલાના મુખે સમગ્ર કથાનક કહેવાયું છે. નવપરિણીતા શર્મિલાના હૃદયભાવ અહીં ઝિલાયા છે. પિયુષેલી નવોઢાને પક્ષીકૂજનમાં પોતાના ભાવનો પડઘો સંભળાય છે.

‘અહો સુરવ ગોકુળ ! ખગ અખંડ તૈક્યા કરે

પિયા ! ‘વળિ પિયા’ અરાં, ‘પિ’ ‘પિ’ ! ‘પિ’ ! તો સુણતાં પરાં

પિયા ! ‘પિ’ ! ‘પિ’ ‘પિયા’ સદા ગમ ખ-જાતને એ કશી ?

રવાનુકારી શબ્દસંયોજનથી પક્ષીકૂજન કર્ણગોચર બની ભાવકચિત્તને સ્પર્શે છે. એની સાથે નાયિકાના હૃદયના ભાવને પણ અનુભવાય છે.

શર્મિલાનો આ પતિ માટેનો પ્રેમભાવ છે. અન્યથા કાવ્યમાં મુખ્ય તો કૃષ્ણ માટેનો ગોપીઓનો પ્રેમ કેન્દ્રમાં છે. કવિએ એનું આલેખન કર્યું છે [મંગળ-૨]. પણ અહીં એક ગોપી જરા જુદી પડે છે. પતિગૃહે તે સુખી છે. તે કહે છે -

‘કુટુંબસુખ એ જ શ્રેષ્ઠ સુખ છે, ત્રિયા જાતિયું,

કુટુંબ સુખ સાચું સ્વર્ગ અબળા અશાણિ ત્રિયાજાતિનું.

તેની આ સમજ અનુભવજન્ય છે. સાસરે તે સુખી છે એમાં કૃષ્ણ પ્રત્યેનું આકર્ષણ વિથીકર બને છે. કુટુંબકલેશનું એ કારણ બને છે.

ગોપીના હૃદયના આ પ્રકારના ભાવ અહીં પ્રથમ વાર જ જોવા મળે છે. ગોપીની વાત આવે એટલે કૃષ્ણ પ્રત્યેના તેના પ્રેમની વાત અનિવાર્યપણે હોય જ. ભારતીય ચેતનામાં ગોપી અને કૃષ્ણ આ રીતે જ સ્વીકૃતિ પામ્યાં છે.

અર્થઘન અને વિચારપ્રધાન કવિતાના પ્રબળ પુરસ્કર્તા બળવંતરાય ઠાકોર હૃદયના

ભાવને કાવ્યમાં ઉતારવામાં એટલા સફળ નથી નીવડ્યા જેટલા વિચારને નિરૂપવામાં તેઓ સફળ રહ્યા છે. પૃથ્વી જેવો અગેય છંદ અને અ-કોમળ શબ્દોનો ઉપયોગ આના કારણમાં છે. આનાથી ઓજસ્વ ગુણ પ્રગટે છે પણ હૃદયના ભાવ-નિરૂપણ માટે આવશ્યક માધુર્યનો અભાવ હોય છે.

હવે કવિનું એક વિચારસૂત્ર [મંગળ-૩] જુઓ :

– અને સ્મરું ગુરૂપદેશ ‘નવ સારુંમારૂં કશું
ગણો નિજગુણે જગે સકલ ભેદ આરોપિત
મને રટિ રહે ભુરૂં ન નિવડે ભલૂં આપણું,
ફળે સકલ લોકમાં સકલ જેહવી સાધના !

અહીં એક તરફ છે ગોપીનો કૃષ્ણ માટેનો રતિભાવ અને એની જોડે યશોદાનો કૃષ્ણ માટેનો વાત્સલ્યભાવ છે. ગોપીની અને યશોદાની વિરહવેદના વ્યક્તિગત નહીં રહેતાં ગોકુળ સમસ્તની બની રહી છે. મંગળ-૪માં કવિ લખે છે :

‘ન કૃષ્ણ યદિ ગોકુળે, જડ વિરૂપતો ગોકુળ

....

....

અહો કિસન એ, નરોત્તમ, વ્રજેન્દ્ર, ગોપેશ એ
ધરૂં છ ઉદરે હજી પ્રસવવેળ આવે હજી.

અહીં ગોપીની અને યશોદાની વિરહવ્યથા ભાવક લગી પહોંચાડવામાં કવિને સફળતા મળી છે. હવે એ પછીની તરતની જ ચાલી આવતી પંક્તિઓ જુઓ :

રિભાઈ કણસાઈ છૂં થરથરી રહૂ છૂં ઘણી
નરી કસરતો જ એ, સહનશક્તિ એ તો ભરે
મહાપ્રસવવીણ કષ્ટ તણિ પૂર્વછાયા જ એ !
અરે મુજ હશે શું ભાવિ ? અહ આમ તે હોય શું !

યશોદાની આ વ્યથા વાચક લગી પહોંચી શકી નથી. ભાવસંક્રમણ સધાતું નથી. યશોદાએ પોતાના હૃદયભાવનું કરેલું વર્ણન માત્ર વર્ણન જ બનીને અટકી જાય છે.

વર્ણન દ્વારા પણ ધાર્યો ભાવ પ્રગટ થઈ શકે. મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન અનેક કાવ્યકૃતિઓનાં ઉદાહરણ આના સમર્થનમાં મળશે. ત્યાં ભાવસંક્રમણ સફળ બને છે લયમાધુર્યથી. અહીં ઉપર ટાંકેલી પંક્તિઓમાં એ માધુર્ય નથી; ‘કસરતો’ જેવો શબ્દ ઊલટો બાધારૂપ બને છે.

ગોપીની વાત જ્યારે કહેવાતી હોય ત્યારે રાધાની તો પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે રાધા તો હોય જ. ‘ગોપીહૃદય’માં પહેલા પાંચ મંગળમાં રાધા સ્થૂળ રૂપે નથી. એનો ઉલ્લેખ થાય છે. છઠ્ઠા મંગળમાં રાધાદર્શન છે. યમુનાતટે જળ ભરવા આવેલી રાધાનું

ચિત્ર કવિ આવેખે છે.

ભવાં સરલ, લંબ લોચન, વિશાલ ભાલચ્છટા,
સુકોમલ મુખોત્પલોપરિ લવગ શી નાસિકા;

...

...

...

ભલા ભગિનિભાવકૂપ સમ આર્દ્ર મધુરાં દગો
જુવે સદય પ્રાણિ માત્રભણિ, સર્વદા દે મુદા,

...

...

શિરે શિર કરંત બેડું અમને નમી સસ્મિત
સમારિ જરિ સાળુને થઈ વદાય ગતિ લાઘવે.'

અહીં બ.ક.ઠા.એ પોતાના પ્રિય પૃથ્વી છંદનો પૂરો તાગ લીધો છે.

શર્મિલા આ રાધા છે એની જાણ નથી. સખીને પૂછે છે. જવાબ મળે છે ! -

‘અરે, ખરિ તું ! શું હજી કદિ ન દીઠ રાધા જ તે ?’

પછીની પંક્તિમાં શર્મિલાના આશ્ચર્યોદ્ગાર છે :

‘રાધા ! રાધા ! રાધા ! રાધિકા ! રાધા !’

ચડતા ક્રમે આશ્ચર્યને પ્રગટ કરતું - રાધા - આકારાન્તનું આવર્તન એના પઠન પછી પણ ભાવકના ચિત્તમાં પડવાયા કરે છે અને ભાવને દઢીભૂત કરે છે.

ઉપરની છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં પહેલી પૃથ્વી છંદમાં છે, જ્યારે બીજી-રાધા-ના આવર્તનવાળી ખંડ શાર્દૂલવિકીડિતમાં છે. ગોપી અને શર્મિલા વચ્ચેના સંવાદમાં બંનેના મુખમાં અલગ અલગ છંદ - પૃથ્વી અને ખંડ શાર્દૂલ - મુકાયા છે જે આપોઆપ જ બે જુદી જુદી વ્યક્તિ વચ્ચેના સંવાદનો ખ્યાલ ઊભો કરે છે. કાવ્યરચનામાં બ.ક.ઠા. જુદા જુદા પ્રયોગો કરતા. આ એક વિશિષ્ટ અને નોંધપાત્ર પ્રયોગ છે.

તેમના સમકાલીન કવિ કાન્તે ગુરુ [માત્રા]ના આવર્તન દ્વારા અપેક્ષિત ભાવ તીવ્રતમ કક્ષાએ પહોંચાડ્યો છે ‘વસંત-વિજય’માં પાંડુના ઉદ્ગારો છે :

‘પ્રિયા ! પ્રિયા ! પ્રિયા ! તારા હાથમાં સર્વ હાય રે,
ત્વરાથી દેહ જોડી દે આ તો નહિ ખમાય રે.’

કાવ્યમાં ગુરુના આવર્તન દ્વારા તીવ્રતમ કક્ષાએ ભાવભિવ્યક્તિ આપણે ત્યાં સર્વપ્રથમ કાન્તે સાધી. બ.ક.ઠા. એને અનુસર્યા હોય એ સ્વાભાવિક છે. ‘ગોપીહૃદય’માં એકથી વધુ આવાં ઉદાહરણ જોવા મળે છે.

તત્ત્વતઃ તો બ.ક.ઠા.નું કવિવ્યક્તિત્વ એક સોનેટકારનું છે. સોનેટથી તેને અલગ પાડી શકાય નહીં. બ.ક.ઠા. સ્વયં ઈચ્છે તોપણ સોનેટથી જુદા પડી શકતા નથી. મંગળ-૮ આનું ઉદાહરણ છે. આ મંગળ-૮ ગતિશીલ છે. અહીં ભાવ અને ક્રિયા બંનેની ગતિ છે. અહીં પણ સોનેટની પેઠે જ દસ-બાર પંક્તિઓ પછી ભાવક્રિયામાં પલટો આવે છે.

ગોપી અને કૃષ્ણના પ્રણયની વાત કરતાં રાસલીલા તો તરત જ યાદ આવે. આપણા અનેક કવિઓએ રાસલીલા મન મૂકીને કાવ્યમાં ઉતારેલ છે. મંગળ-૮માં બ.ક.ઠા.એ રાસલીલાને વર્ણવતાં લખ્યું છે :

અને ઘરતણાંય કાજ પતવી રહી વેળ તે
ઘડૂલિ લઈ નીસરી, નવલ રાસવિન્યાસ જે,
સખીગણ દિઠો 'ઘ મધ્ય, બઈસાડિ લેવા પુરો.
રહી ઘડુલિ શિર પરે, નવલ તાલિ દેતી કરે,
'ઈક બે ચાર ત્રણ ! ઈક બે ચાર ત્રણ ! ઈક બે ચાર ત્રણ'
'મઆધઅવ !' 'મઆધઅવ' 'મઆધઅવ !'

કૃષ્ણના ગોપીઓ સાથેના રાસની ઘટના તો ભારતીય જનચેતનામાં પૂરી વ્યાપેલી છે. એને પૃથ્વી જેવા અગેય ઇંદમાં બ.ક.ઠા. સાક્ષાત્ કરવામાં ઊણા ઊતર્યા છે, 'બઈસાડિ' - 'ઈક બે ચાર ત્રણ' ખટક્યા કરે છે.

હવે કવિ બોટાદકરના રાસવર્ણન કરતા ગીતની પંક્તિ -

'આજ અલબેલડી વિમલ રસવેલડી
સરખી સાહેલડી રાસ ખેલે'

વાંચતાં જ આ પંક્તિઓ ચિત્તનો કબજો લઈ લે છે. એ જુઓ -

આજ અલબેલડી, વિમલ રસવેલડી
સકળ સાહેલડી રાસ ખેલે;

ગગન ગર્જાવતી, પ્રણય પ્રકટાવતી
પ્રમદ વર્ષાવતી વિચ્ચ રેલે.

અજબ અવરોહ આરોહ સંભ્રમભરી
કમવિવશ ધરણિતલ ચરણ ધરતી,

તાલકૃત લાલિમા લસિત કરતલ વતી

કુકુભ ઉર ભવ્ય આહ્વાદ ભરતી.

'શંકરાભરણ'-માં લખાયેલું આ રાસવર્ણન વર્ણાનુપ્રાસ, લયઆવર્તન અંત્યાનુપ્રાસ અને ગેયતાના કારણે વાચકને તરત સ્પર્શી જાય છે. ગતિશીલ પંક્તિઓ 'રાસ'નો ખ્યાલ આપોઆપ જ ઊભો કરે છે. બોટાદકર ગુજરાતી કવિતા સાહિત્યમાં ઉપકવિગણાયા છે. બ.ક.ઠા. તો તેને કવિ ગણવા જ તૈયાર નહોતા. પણ ઉપર ટાંકેલી બંને કવિઓની

કાવ્યપંક્તિઓ વાંચતાં બ.ક.ઠા. કરતાં બોટાદકર ‘રાસનિરૂપણ’માં ચડિયાતા સાબિત થાય છે.

અલબત્ત, બ.ક.ઠા.ની ઉપર આપેલી પંક્તિઓમાં તેમનું છંદ પરનું પ્રભુત્વ તો જોઈ જ શકાય છે, પણ મુશ્કેલી એ છે કે તેઓ કઠોર વર્ણ સવિશેષ પ્રયોજે છે જે રાસવર્ણન માટે અપ્રસ્તુત છે. લાલિત્યસભર વર્ણસંયોજન એ માટે વધારે અનુકૂળ રહે છે. તલવારથી માથું વાઢી શકાય, દૂધી સમારી ન શકાય.

મંગળ-૧૦માં કાવ્યનાયિકા શર્મિલાને સમાધિ લાગી એ કવિ સવિગત વર્ણવે છે. શ્રીકૃષ્ણ સાથે તે એકાકાર થઈ. તેની આ દશાને વર્ણવતી કેટલીક પંક્તિઓ જુઓ :

‘ન કો રુચતું નામ, વ્યર્થ સહુ નામ છાંડી જ શ્રીકૃષ્ણનું
રટી રહું છ કૃષ્ણ ! કૃષ્ણ ! અવ આવું શ્રીકૃષ્ણ હે !
બજે ફક્ત વેણુ, આવું ધસિ આવું સૂરે પ્રથમ !

....

....

બુલાવ મુજને પ્રભો, સુણતબેવ આવું પ્રભો
સુણાય કશું. પંખિ શ્યાપદ, ‘થવા દિસે રૂખડા ?
ન કોઈ જિવજંતુ, કોઈના કિરણ જે ન સંદેશહર
વનોપવન પર્ણ આ અગણ છે અગણ તાહરા
સરોદ કલ મંજુલા, તુજ સનાતના વેણુના.

શર્મિલાની આ ભાવસમાધિ છે. તેને થયેલું આ સર્વત્ર કૃષ્ણદર્શન ભક્તિ પછીનું આગળનું સોપાન છે. Heart of a Gopiમાં કુ. રેહાના તૈયબજીને આવી અનુભૂતિ થયા પછી આ શબ્દોમાં એનું વર્ણન કરેલ હશે. [મૂળ અંગ્રેજી પુસ્તક - Heart of a Gopi એટલે લખનારનું આ માનવું છે]. ‘પુષ્કળ કવિતા માત્ર પોએટ આંસુ સારતી’ લખનાર બ.ક.ઠા. ગોપીની પ્રેમલક્ષણાભક્તિથી ભલે ન ભીંજાય પણ અહીં જ્ઞાનમૂલક જે અભેદભાવ છે એનો તો તેઓ સ્વીકાર કરી જ શકે.

શર્મિલાનો અનુભવ વર્ણવતાં કવિ આગળ લખે છે :

ઉગ્યો ગગન નીલ ભાણ વ્રજ આખું તેજે તગ્યું
અને મુજ સમક્ષ એ વિટપ આવરી અવતરી
અનૂપ ખુદ મૂર્તિ એ, અમરદીપ્તિ ઓજસ્વતી
અગાધ, પરમાદભુત વિવશ એ સ્મૃતીથી બની.

ઉપરની પંક્તિઓ પ્રમાણમાં સરળ છે. છતાં કવિ ટિપ્પણમાં લખે છે : ‘અમરદીપ્તિ - બહુઘીંહિ સમાસ... ગુજરાતી ભાષાની પ્રકૃતિને આ સમાસ જ્ઞાવતો નથી. સંસ્કૃત ન જાણે એવા વાચકને એ દુર્બોધ થઈ પડે છે. એટલે એ જેમ બને તેમ ઓછો જ વાપરું

છું.’

નવાઈ ભરેલું લાગે છે બ.ક.ઠા.નું આ વિધાન. કારણ કે દુર્બોધ શબ્દો તો તેમનાં કાવ્યોમાં અનેક વાર આવે છે. આ બાબતમાં વાચકની ચિંતા તેમણે ક્યારેય કરી નથી. તેમની શૈલી માટે ‘નારિકેલ પાક’ વિશેષણ અમસ્તું યોજાયું નથી.

મંગળ-૧૧માં કૃષ્ણની ગતિશીલતાનું ચિત્ર કવિ આપે છે. એક જ કડીમાં એકાધિક ક્રિયાપદો ગતિનું સૂચન કરે છે. ‘ભક્તિ જ્ઞાનથી ચડિયાતી છે. શરણભાવનું જ મહત્ત્વ છે.’ રેહાના તૈયબજીનું દર્શન અહીં બ.ક.ઠા. રજૂ કરે છે.

કુ. રેહાના તૈયબજી કૃષ્ણભક્તિના રંગે પૂરાં રંગાયેલાં છે. ગોપીના હૃદયભાવને પૂરેપૂરાં ઝીલી શકે છે. જ્યારે બળવંતરાય થોડા નિરીશ્વરવાદી છે. અખાની પેઠે તેમનો અભિગમ એક જ્ઞાનમાર્ગી જેવો છે. ગોપીના હૃદયના કોમળભાવને તેઓ પામી ન શકે એ સ્વાભાવિક છે. જે સ્વાભાવિકતાથી કવિ ન્હાનાલાલ ‘પ્રેમભક્તિ’ને સ્પર્શી શકે છે એવી સ્વાભાવિકતા બળવંતરાયમાં નથી. એમનું ચેતોતંત્ર જ એનાથી સાવ ભિન્ન છે. તેઓ ગોપીના હૃદયભાવને નિરૂપે છે ત્યારે એવું લાગ્યા કરે છે કે જાણે પહાડીપ્રજ્ઞામાં કોમળભાવનું ઝરણું, અટવાઈ રહ્યું છે.

લેખના આરંભમાં ‘ગોપીહૃદય’- એ ‘Heart of a Gopi’-નો ભાવાનુવાદ છે એમ લખ્યું છે. નિવેદનમાં બ.ક.ઠા.એ એ મતલબનું લખ્યું છે. અહીં ઠેર ઠેર ગાંઠનું ઉમેરેલ છે. અને મૂળનું કાં તો ટૂંકાવ્યું છે, યા લંબાવ્યું છે યા છોડી દીધું છે.

કવિ સુન્દરમ્ બ.ક.ઠા.ની સમગ્ર કાવ્યપ્રતિભાના અનુસંધાને લખે છે : ‘શ્રી ઠા.ના સાહસપૂર્ણ પ્રયોગોથી ગુજરાતી કવિતાને નવો દેહ મળ્યો છે. ભાષા તથા નિરૂપણ વિશે નવી દૃષ્ટિ મળી છે.’ [ગુજ. સા. સભા કાર્યવહી - ૧૯૩૫] ‘ગોપીહૃદય’ - વાંચ્યા પછી સુન્દરમ્નું આ વિધાન એક નવા અર્થમાં સમજાય છે.

આ પુસ્તક મહાત્મા ગાંધીજીને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે. અર્પણ કરતાં બ.ક.ઠા. લખે છે :

‘આજન્મ સ્નેહી

પ્રિય ભાઈશ્રી મોહનભાઈ કબા ગાંધી’.

[આર્યા] તમ ડમરીબાએ આ

ગદ્યકાવ્યથી સુહાની જગભાષા,

રંક આપણા પદૈ

ઉતારું તે, સાંભળો મોહન.’

ઈ. સ. ૧૯૪૧માં પુસ્તક પ્રગટ થયું ત્યારે ગાંધીજી મહાત્મા તરીકે વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા. બળવંતરાય ગાંધીજીના બાળપણના મિત્ર હતા. ગાંધીજીને મોહનભાઈ કહીને જ સંબોધતા. તેમની સાથેના અંગત સંબંધો વિશે પણ નિવેદનમાં

બળવંતરાયે લખ્યું છે એ જરા વધારે પડતું લાગે છે.

[વિશેષ નોંધ : અંબાલાલ પુરાણીએ ‘ગોપીહૃદય’ના પ્રવેશકમાં લખ્યું છે કે ‘ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - રાજકોટમાં ભરાયેલી ત્યારે એમાં પૂરો સમય આપવા માટે બળવંતરાયે દસ મહિનાની રજા લીધી હતી.’ સા. પ. સાથે સંકળાયેલા સહુ કોઈને પ્રેરણા મળે એવી આ વાત છે.]

ઉમાશંકરનું વિવેચન : કેટલાક આસ્વાદ્ય અંશો | દર્શના ધોળક્રિયા

‘બળતાં પાણી’ સોનેટથી આઠમા ધોરણમાં જેનો કવિ તરીકે પહેલવહેલો પરિચય થયેલો તેવા ઉમાશંકરના વિવેચનના પ્રેમમાં પડવાની ક્ષણ હતી. પ્રથમ વર્ષ, બી. એ.માં ચાલતા પ્રહ્લાદ પારેખના ‘બારીબહાર’ કાવ્યસંગ્રહની ઉમાશંકરલિખિત પ્રસ્તાવનામાંથી પસાર થયાની. એક તો પ્રહ્લાદની કવિતા ને તેમાં તેને સાંપડેલી ઉમાશંકરની રસાળ, સૌંદર્યલુબ્ધ, સ્વસ્થ, દષ્ટિસંપન્ન વિવેચના ! અનુગાંધીયુગીન તમામ કવિઓની કવિતાને પામવાની ચાવી પણ તેમાં અનાયાસ સાંપડેલી.

વિવેચક ઉમાશંકરના વિવેકનો બીજો પરિચય એક અંગત પ્રસંગે થયાનું સ્મરણ થાય છે. મારા પીએચ.ડી.ના અભ્યાસ નિમિત્તે નરસિંહના ચરિત્રની લગોલગ ભારતના અન્ય સંતોનાં ચરિત્રમાંથી હું પસાર થઈ રહી હતી એ સમયગાળામાં ઉમાશંકરભાઈ સાથે ફોન પર વાતચીત થતી રહેતી. ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું ચરિત્ર વાંચતાં વાચતાં હું ખૂબ પ્રભાવિત થયેલી ને ઉમાશંકર પાસે મારાથી ‘ચૈતન્યદૈવ નરસિંહથીય મોટા ભક્ત મને લાગ્યા છે’ એવું મારાથી કહેવાઈ ગયેલું. મારા આ પ્રકારના અભિપ્રાયને રોકતાં, ને ટોકતાં ઉમાશંકરે કહેલું, ‘આવાં વ્યક્તિત્વો વિશે આપણા જેવા માણસોએ અભિપ્રાય આપતાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. આપણે આવી તુલના કરનાર કોણ ? અલભત્ત, મારાથીય આવી ભૂલ એક વાર થઈ ગયેલી. મેં પણ બુદ્ધ અને જિસસને એકસાથે વાંચેલા. પછી મારાથી કહેવાઈ ગયેલું કે જિસસ વાસ્તવવાદી છે જ્યારે બુદ્ધ થોડા વાયવી જણાય છે. પણ પછી તરત મને મારી ભૂલ સમજાયેલી. બુદ્ધ ને જિસસનાં દર્શનને હું કેટલી હદે પામી શકું ? આથી મનમાં આવો વિચાર આવે તોપણ એના પર વિચારીને અભિપ્રાય આપવો જોઈએ.’ ઉમાશંકરનાં સ્વસ્થ વિવેચનનાં મૂળિયાં કદાચ તેમની આવી સદા જાગૃત વિચારસરણીમાં પહેલાં હોવાનું બનવા સંભવ છે.

મૂળે કવિ ને સાંગોપાંગ સર્જક એવા ઉમાશંકર પાસેથી આપણને પ્રચુર માત્રામાં ને કેટકેટલાં વૈવિધ્યસભર વિવેચનો સાંપડ્યાં છે ! ‘અખો એક અધ્યયન’ જેવા સંશોધનાત્મક વિવેચનથી ઉમાશંકર એક નીવડેલા અભ્યાસી તરીકે વિવેચનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ્યા ને પછીથી એમના પાસેથી અભ્યાસલેખો રૂપે એમનું સિદ્ધાંત ને પ્રત્યક્ષ વિવેચન ગુજરાતી સાહિત્યને મળતું રહ્યું. ૧૯૪૮માં તેમની પાસેથી ‘સમસંવેદન’ મળ્યું ને પછી છેક ૧૯૫૯થી ‘૬૩ સુધી પાંચ વિવેચનસંગ્રહો ‘નિરીક્ષા’, ‘અભિરુચિ’, ‘શૈલી અને

સ્વરૂપ', 'શ્રી અને સૌરભ', 'કવિની સાધના', ને એ પછી '૮૨ સુધી ત્રણ સંગ્રહો - 'કવિની શ્રદ્ધા', 'પ્રતિ શબ્દ', 'શબ્દની શક્તિ' ને એ પછી શ્રી સ્વાતિ જોષીએ સંપાદિત કરેલ ગ્રંથો 'કવિતાવિવેક', 'કાવ્યાનુશીલન', 'સર્જકપ્રતિભા'-૧ અને ૨ પણ આપણને સાંપડ્યાં. આ વિવેચનોમાં સંસ્કૃત શિષ્ટ કૃતિઓનું મર્મદર્શી અર્થઘટન છે; મહદંશે કૃતિવિવેચનો છે, સાહિત્યસ્વરૂપો, સૈદ્ધાંતિક વિવેચનો, શૈલી, પૂર્વ-પશ્ચિમની કવિતા અને વિવિધ સર્જકો, વિવેચનનું વિવેચન ને વિવેચન વિશેના તેમના પર્યાયો આવું કંઈ-કેટલુંક આ ગ્રંથોમાં ભર્યું પડ્યું છે.

ઉમાશંકરની આવી વૈવિધ્યસભર વિવેચનસૃષ્ટિમાંથી પસાર થતાં પ્રતીત થાય છે કે ઉમાશંકરની... કારયિત્રી પ્રતિભા જેટલી જ તેમની ભાવયિત્રી પ્રતિભા પણ સંપન્ન ને સક્રિય રહી છે. તેમણે પોતે જ નોંધ્યું છે તેમ, 'કવિ-સર્જકનું હૃદય દ્વિદલ હોય છે. તેનો એક અંશ સર્જે છે, બીજો આસ્વાદ લે છે. આથી જ વિવેચનની તેમની સમજ કે વ્યાખ્યા જે કહો તે આ છે : 'વિવેચન એટલે આસ્વાદમૂલક અવબોધ કથા'. વિવેચનને તેઓ શુષ્ક પ્રવૃત્તિ તરીકે નહીં પણ સર્જનોપકારક પ્રવૃત્તિ તરીકે જુએ છે.

વિવેચન સર્જનોપકાર પ્રવૃત્તિ ક્યારે બની શકે ? જ્યારે વિવેચક પ્રતિભાવાન હોવા ઉપરાંત, પોતાનાં આ પ્રકારનાં કાર્ય વિશે અસાધારણ ગંભીર ને અતંદ્ર હોય ત્યારે. આથી વિવેચન એ સર્જન નથી, સર્જનને દિશા આપનાર પ્રક્રિયા છે. ઉમાશંકર વિવેચકમાં આ ધર્મને એકદમ સાફ નજરે પામી શક્યા છે ને તેથી જ વિવેચનને કલાથી જુદું પાડતાં ઉચિત રીતે વિવેચનનું ગૌરવ સ્થાપતાં નોંધે છે : 'વિવેચન કલા નથી... રસનિષ્પત્તિ એ એનું લક્ષ્ય નથી. કોઈ કલાકૃતિથી રસનિષ્પત્તિ થાય છે કે નહિ અને કેવી થાય છે એ કહેવાનું કામ વિવેચનનું છે... ઉત્તમ ભાવક-પ્રતિભા જ વિવેચનકાર માટે બસ નથી... વિવેચક તો એવો ભાવકોત્તમ છે જે રસસમાધિ છૂટ્યા પછી પોતાની રસયાત્રાનો નકશો આંકી બતાવે, રસાનુભવનું વ્યાકરણ આપણી આગળ મૂકે અને એ રીતે એના જેવી જ રસસમાધિ સાધવામાં આપણને સહાયરૂપ થાય... વિવેચકનું કાર્ય આ રીતે વિચારમૂલક છે...' (શૈલી અને સ્વરૂપ, પૃ. ૮૦)

ઉમાશંકરે કરેલાં વિવેચનોમાં આ જાગૃતિ છે. તેમણે ઈચ્છેલી વિચારમૂલકતા છે. તેમના વિવેચનનાં વિવિધ દષ્ટાંતો તપાસતાં આ વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય છે. આ દષ્ટાંતો ઉમાશંકરે કરેલાં પ્રતિષ્ઠ ગ્રંથોનાં વિવેચનો, સર્જકો વિશેનાં વિવેચનો, કૃતિ ને સિદ્ધાંત વિવેચનોમાંથી ક્રમશઃ તપાસવા જેવાં છે.

'મહાભારતમાં માનવતા' ('અભિરુચિ') એ લેખમાં યુધિષ્ઠિરની સંવેદના ઉમાશંકરે ભારે સૂક્ષ્મતાથી પ્રમાણી છે. દ્રૌપદી વસ્ત્રાહરણના પ્રયત્નના પ્રસંગે કર્ણને દુર્યોધનના પક્ષમાં બોલતો જોઈ એના પ્રત્યે નારાજ થયેલા યુધિષ્ઠિરની નજર કર્ણનાં ચરણ પર પડે છે ને એ ચરણ તેમને કુંતી જેવાં ભળાતાં તેમનો ગુસ્સો ઓગળી જાય છે. આનું કારણ ધર્મરાજને યુદ્ધ પછી કુંતીએ કરાવેલી કર્ણની ઓળખાણ વખતે સમજાતાં તેમનું

જીવ્યું ઝેર બને છે. આ ઘટનાનું ઉમાશંકર કેવું અર્થઘટન કરે છે તે જોવા જેવું છે : ‘એ ચરણોમાં (કર્ણનાં) એવો તે શો પ્રભાવ હતો કે આ અજાતશત્રુ રાજાના મનમાં જે કંઈ કોધ ઘૂસી શક્યો હોય તે પણ શમી જતો ? કારણ આજે આટલે વરસે સમજાયું. એ ચરણ વડા સહોદર કર્ણનાં હતાં. પૂજાર્હ હતાં... મોટા ભાઈનાં ચરણોનું અભિવાદન પોતાથી એક વાર કરાયાનો સંતોષ એય આમાં છૂપો રહેતો નથી.’ વિવેચક ને કવિની આ અર્થઘટનમાં રહેલી સહોપસ્થિતિ ઉમાશંકરનાં સર્જક-ભાવક-વિવેચકનાં ત્રિદલને ઉઘાડવામાં કેવી તો સફળ રહી છે !

નરસિંહ જેવા કવિની વાત ઉમાશંકરે માંડીને કરી છે ત્યાં ને ત્યારે પણ એનાં પદોમાં રહેલા સંશોધનના અવકાશને તેમણે વારંવાર ચીંધી બતાવ્યો છે તો અખાને કબીર સાથે સરખાવતી વેળા પણ તેઓ ઢળી જતા નથી : ‘જો કોઈની સાથે ક્યારેક એનો (અખાનો) અવાજ મળતો આવતો હોય તો તે કબીરના બ્રહ્મલલકારની સાથે... પણ કબીર જેટલી સર્વગ્રાહિતા અખાની સાધનામાં નથી તે છતાં કબીરની ને એની વચ્ચેના ગાળામાં દેશમાં વિશેષ રૂપે ફાલેલ વલ્લભીય પ્રેમલક્ષણાભક્તિ સાથે સમન્વય સાધવા અખાએ કરેલો પુરુષાર્થ એ હિંદની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું એક ધ્યાનાર્હ પૃષ્ઠ છે’

તો રવીન્દ્રનાથ વિશેનો ઉમાશંકરનો અભિપ્રાય જોવા જેવો છે : ‘ગંગાને કાંઠે બેઠેલો માણસ ગંગાનો પ્રવાહ જુએ અને મનમાં સમજે કે ક્યાંક હિમાલય હોવો જ જોઈએ, રવીન્દ્રનાથ એમ મારે મન હતા.’

બળવંતરાય ઠાકોરકૃત ‘કવિતાશિક્ષણ’ નિબંધ વિશે સૂક્ષ્મ વિવેચના કરીને ઠાકોરને ‘કવિતાશિક્ષક’ તરીકે ગૌરવ આપતા ઉમાશંકર છેલ્લે એક માર્મિક નિરીક્ષણ મૂકે છે : ‘કવિતાશિક્ષણમાં ક્યાંક ક્યાંક, કાન્તનું સોનેટ પોતાના સોનેટના, અને મણિલાલ નભુભાઈનો પૃથ્વી પોતાના પૃથ્વીશોખના, અનુકરણમાં રચાયાના તથા પરંપરિત તોટક ઘણો વહેલો પોતે આપ્યા અંગેનાં વિધાનો પ્રો. ઠાકોરે કરેલાં છે. તે તે સજજનોના મૃત્યુ પછી રીતનાં વિધાનો કરવામાં ઔચિત્ય ખરું ? અને એ વસ્તુઓ એવી કઈ મોટી છે કે એને પોતાના નામનું લેબલ લગાડવા દોડવાની જરૂર રહે ?’ કવિતાશિક્ષક ઠાકોરનો પૂરી અદબથી મહિમા કરીને પણ તેમની વિચારમર્યાદાને ઉમાશંકરે શિસ્તપૂર્ણ નિર્ભિક્તાથી આંકી આપી છે.

તો કવિ નરસિંહરાવને મૂલવતા ઉમાશંકરનો માર્મિક ને નરવો અભિગમ પણ નોંધપાત્ર બને છે : ‘પોતાનાં વિવેચનલખાણોમાં પોતાનાં જ દૃષ્ટાંતો આપીને અને ટિપ્પણી તથા સ્મૃતિચિત્રોમાં પોતાને મધ્યવર્તી રાખીને અવિનમ્ર તરીકે તરી આવનાર નરસિંહરાવ કલાસર્જનના ક્ષેત્રમાં પૂરતા નમ્ર હતા, એમ કહેવું જોઈએ.’

ઉમાશંકરનાં સૈદ્ધાંતિક વિવેચનો પણ એમણે ચર્ચેલા-વિવેચેલા વિષયોને વિશદ કરીને મૂકવામાં ભારે સફળ નીવડ્યાં છે. શૈલી વિશેનું તેમનું તારણ આ સંદર્ભે જોવા

જેવું છે : ‘‘શૈલી એ અનુકરણમાં યોજેલી અંગભંગિ કે અભિનયસમૃદ્ધિ નથી, તેમ કેળવેલી કે સ્વભાવગત જેવી થઈ ગયેલી બાહ્ય ઉપલક્ષ્ય રીતભાત પણ નથી, પરંતુ સમગ્ર વ્યક્તિતાની મુદ્રા એ શૈલી છે. કલાકૃતિની પ્રથમ શબ્દથી આરંભીને અંતિમ શબ્દ સુધી વહેતી ઇંગિતધારા દ્વારા પ્રગટતી એની આકૃતિ એ એની શૈલી છે અથવા એવી આકૃતિને સાક્ષાત્ કરાવનારી સમગ્ર ઇંગિતધારા તે એ કલાકૃતિની શૈલી છે.’’ ‘શીલ તેવી શૈલી’ને મૌલિક મરોડા આપતાં ઉમાશંકર એ બંનેને વિવેકપૂર્વક જુદાં પાડીને સ્પષ્ટ થઈને નોંધે છે : ‘માણસનું શીલ બહુ સારું ન હોય, છતાં એની શૈલી સારી હોઈ શકે... શીલ તેવી શૈલીનો અર્થ એટલો જ કે જેવું શીલ તેવી કાર્યગત શૈલી. ઉક્તિગત શૈલી સાથે કાર્યગત શૈલીનો કાર્યકારણસંબંધ જોવો દુર્ઘટ છે.’

‘કવિની સાધના’ વિશે ચર્ચતા ઉમાશંકર આથી જ આ નામના તેમના વિવેચન લેખમાં આ જ શીર્ષક ધરાવતા લેખમાં ઉત્તમ કૃતિનો સર્જક ઉત્તમ મનુષ્ય કેમ નહીં બની શકતો હોય ? એવા કોઈ પણ ભાવકના મનમાં રમતા પ્રશ્નનો ભારે સવિવેક ઉકેલ કર્યો છે : ‘કવિઓના, કળાકારોના જીવનમાં ઘણી વાર કુત્સિતતા જોવા મળે છે, અનીતિનાં દર્શન થાય છે. એથી કોઈને એવું થાય કે બીજાને સ્વરૂપાનુસંધાનની તક આપતું સર્જન જે કરી શકે છે, તેને પોતાને એથી કશોય ફાયદો કેમ થયો નહિ હોય ? અને અંતે એના સર્જનને દોષ દે છે... પણ આ તો કાદવમાંથી ઊગી નીકળતા કમળને દોષ દેવા જેવું થાય.’ ને એ પછી યુગને ટાંકીને આવું બનવાનું કારણ આપતાં જણાવે છે તેમ, માણસમાં રહેલી કોઈ એક શક્તિ ખરચાતાં બીજાને સોસવું પડે તેના જેવી આ વાત હોઈ, કળાકારની વ્યક્તિગત મર્યાદાને કારણે એની કળાને ઉતારી પાડવી ઠીક નથી એવો સમ્યક્ નિષ્કર્ષ તારવે છે.

ઉમાશંકરનાં મોટા ભાગનાં કૃતિવિવેચનો એમની સમકાલીન કૃતિઓ વિશેનાં છે. આવું બનવાનું કારણ ઉમાશંકરના આ ખયાલમાં પડેલું જણાય છે. તેઓ માને છે કે, ‘વિવેચક જૂના શિષ્ટ ગ્રંથોનું ઉત્તમ વિવેચન આપે એટલું જ પૂરતું નથી, એની શક્તિની કસોટી તો રચાતા આવતા સાહિત્યને તારતમ્યબુદ્ધિએ તપાસી એની અંતર્ગત શક્યતાઓ અને સિદ્ધિઓ પોતાની ઘડાયેલી રુચિ વડે ઓળખી કાઢી એની સાચી મુલવણી કરવામાં છે. પ્રચલિત પરંપરાગત રૂપોની ઓળખ તો સામાન્ય ભાવકોને પણ હોય. પણ પરંપરાના શેરડા કાળે કરીને ઊંડા ચીલા બની ગયા હોય ત્યારે આડેઘડ રસ્તો કરતા નવયાત્રીઓની પ્રવૃત્તિઓ પર જે નજર રાખતો રહે અને એ પ્રવૃત્તિઓ કેટલે અંશે ખરેખર કાર્યસાધક છે એ દર્શાવતો રહે એ સૌ ભાવકોનો અગ્રેસર વિવેચક ગણાય.’ આ કર્તવ્ય ઉમાશંકરે એમના ઘણા સમકાલીનોના સંદર્ભમાં એવી રીતે બજાવ્યું કે શ્રી જયંત કોઠારીને આ સંદર્ભે તેમની ઉચિત પ્રશંસા કરતાં કહેવાનું થયું છે તેમ, ‘નવીન-નવીનતર કવિતાનું ઉમાશંકરે જે પુરોહિતત્વ કર્યું છે એવું ભાગ્યે જ કોઈ કરી શકે.’

ઉમાશંકરની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વાલ્મીકિથી માંડીને કેટકેટલા સર્જકોને,

સાહિત્યસિદ્ધાંતોને, સ્વરૂપોને વ્યાપી વળ્યો છે ! આ સઘળાંને વિવેચતી વેળા ઉમાશંકર સાવધાનીથી વત્ત્યા-પ્રવત્ત્યા છે ને તેથી જ વિવેચનપ્રવૃત્તિને તેમણે એક ચિકિત્સકની ઝીણી નજરથી ચકાસી-પ્રમાણી છે. 'વિવેચનના પ્રશ્નો'ને આથી જ સાવધાનીથી છેડતાં તેમણે કરેલાં નિરીક્ષણોની સતર્કતા આદર જગવે તેવી છે. તેમણે વિવેચનના સંદર્ભે અવલોકનનું સૂક્ષ્મ મૂલ્ય કર્ચું છે ને તેને વિવેચનથી જુદું પાડતાં નોંધ્યું છે : 'અવલોકન લખવાં સહેલાં નથી. વિવેચનસિદ્ધાંત સીધા આપવાને બદલે અવલોકનમાં એનો વિનિયોગ કરવાનો રહે છે. તે એના સમર્થનમાં સેઈન્ટ બવને ટંકતાં કહે છે : ‘હું ચાર દિવસ પુસ્તકનું સેવન કરું છું, પાંચમે દિવસે એને વિશે લખું છું, છઠ્ઠે દિવસે એને સેવું છું અને સાતમે દિવસે એવો લોથપોથ થઈ ગયો હોઉં છું કે આરામ કરું છું...’ ને પછી ઉમેરે છે : એક અવલોકન એટલે અઠવાડિયાનો અર્ક, ક્યારેક કોઈ અધ્યાપકના એક આખા 'વેકેશનનો'. (‘પ્રતિશબ્દ’, પૃ. ૧૩)

આ તો વાત થઈ અવલોકનની. જો અવલોકન પાસે આ અપેક્ષા હોય તો વિવેચનની તો વાત જ કેવી હોય ? ઉમાશંકરે આ પ્રશ્નનો એક જ વાક્યમાં સચોટ ઉત્તર આપ્યો છે : 'વિવેક એ જ વિવેચન'.

જેમાં વિવેક ન હોય એવાં કૃતક વિવેચનની ઉમાશંકરે કેટલીક શૈલીઓ ગણાવી છે જેમાં રહેલા મર્માળા વ્યંગથી કૃતક વિવેચકે ચેતવા જેવું છે. એ શૈલીઓનાં નામ છે – ચોખા મૂકવા શૈલી, થાબડભાણા શૈલી, છેદ ઉડાડવા શૈલી, મગ મરી અનિર્ણય શૈલી, શુક શૈલી, સાહિત્યિક શૈલી, ગુલાલ-ગબારા શૈલી, ગુણદોષ પક્ષ શૈલી, ને ઉપરહાથ શૈલી.'

આ શૈલીઓથી ઉપર ઊઠીને જે વિવેકપૂર્ણ દષ્ટિથી કૃતિને જુએ તે ઉમાશંકરને મતે સાચો વિવેચક. એની પ્રવૃત્તિ ઉચ્છેદક ન હોઈ શકે. ઉમાશંકર આ સંદર્ભે જિસસને ટાંકીને વિવેચકનું કર્તવ્ય સ્પષ્ટ કરે છે, જિસસના શબ્દો છે : I did not come to demolish, but to complete.' ઉમાશંકરને મતે, 'વિવેચક પણ નર્પા ઉચ્છેદન અર્થે આવ્યો હોતો નથી, પૂર્ણતા અર્પવા એ આવ્યો હોય છે. આથી જ તમામ વિવેચકોને ઉમાશંકરનો પ્રશ્ન છે : 'વિવેચક, તું પ્રશંસા કરી શકે છે ?... અ-કાવ્યને, કુ-કાવ્યને વખોડવા માટે સાહિત્યિક રુચિનું ધોરણ કોઈ સુ-કાવ્યના અનુભવ પરથી તેં ઘડ્યું છે કે ? કોઈ સુ-કાવ્યની પ્રશંસા તારે મુખે કદીય સ્ફૂટતી ન હોય તો તો... 'હાય કમબખત, તૂને પી હી નહીં ?'

એક સર્જક તરીકે પણ ઉમાશંકરે ભાવક પાસે, વિવેચક પાસે આથી જ, સમસંવેદન અપેક્ષ્યું છે. રણજિતરામચંદ્રક સ્વીકારતાં ઉમાશંકરે પ્રાર્થ્યું છે : 'કલાકારને સમકાલીનો કે ભાવિ રસિકો જો કાંઈ પણ અનુકૂળતા આપી શકે એમ હોય તો તે એને સમજવા પોતે પ્રયત્ન કરે, સમસંવેદનશીલતા દાખવે, એ સિવાય ભાગ્યે જ બીજી કાંઈ હોય... કલાકારને પોતાના સમકાલીનો કે ભાવિ રસજ્ઞો પાસે સમસંવેદનશીલતા સિવાય બીજું

કશું માગવાનો હક નથી; એનો અર્થ એટલો જ કે રસજો પણ કલાકારને કંઈ આપવા જ માગતા હોય તો તેઓ આપી શકે એવી ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ પણ બેશક એ જ એક છે.’ (સમસંવેદન, પૃ. ૧૫-૧૬)

ઉમાશંકરની વિવેચનપ્રવૃત્તિનો આસ્વાદ લેતાં જે અનુભૂતિ થાય છે તે આવા એક વેદનશીલ, મર્માળુ નિરીક્ષણ કરતાંય તીખા ન થતાં સ્નેહાર્દ્ર સર્જકત્વની, સાહિત્યની સમગ્રતાને બાધમાં લેવા મથતા ઉષ્માસભર મનુષ્યત્વની. આ સઘળું કંઈ મોન્ટેઇનને વાંચ્યા પછી પુલકિત થઈ ઊઠતાં માદામ કહેવા પ્રેરે છે. ‘Ah Charming man ! What good company he is !’

તા. ૨૯-૩૦ જાન્યુઆરીના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ ને વિવેકાનંદ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેઈનિંગ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના સંયુક્ત ઉપક્રમે ભુજ મુકામે યોજાયેલ ઉમાશંકર જોશી શતાબ્દી વંદના નિમિત્તે યોજાયેલા પરિસંવાદમાં અપાયેલું વ્યાખ્યાન.

દ્વિવંગત ઉશનસ્ - થોડાં સ્મરણો | ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

કવિ ઉશનસ્ (નટવરલાલ કુબેરજી પંડ્યા) દ્વિવંગત થયા પછી બીજી પુણ્યતિથિ આવી જાય છે, ત્યારે એમનાં થોડાં સંભારણાં તાજાં થાય છે. ક્ષરદેહ વિલીન થયો, પણ કવિભક્તિત્વની મુદ્રાઓ સકલ સહૃદયોના ચિત્ત પર એવી જ અંકાયેલી છે. એ સંસ્મરણો રૂપે ઝબકી રહે છે. રાજેન્દ્ર-નિરંજન પરંપરાના એક સમર્થ સૌંદર્યદર્શી સર્જકની આજે ભારે ખોટ વરતાય છે. ઉશનસે કવિતાસાહિત્યમાં એમનું નિરાળું પ્રદાન કરેલું છે. વિવેચનમાં અને સ્મૃતિકથામાં પણ આગવું અર્પણ ધ્યાન ખેંચે છે. અનેક કવિ-વિદ્વાનો અને કાવ્યભાવકોની જેમ આ લખનારના માનસપટ પર પણ આ સ્મૃતિશેષ કવિની અંકિત છબિ શબ્દ રૂપે મૂર્ત થાય છે.

જેમનું નામ ભુલાયું હોય અને ઉપનામ જ સાહિત્યવિશ્વમાં ચલણી બની ગયું હોય એવા વિરલ શબ્દસાધકોમાં ઉશનસ્ને મૂકી શકાય. વળી ઉપનામ પણ એવું કે જેનો અર્થ શોધવા શબ્દકોશ જોવો પડે ! સુન્દરમૂની જેમ અંત્ય ખોડા અક્ષરવાળું ઉપનામ, એટલે, સ્વ. રા. વિ. પાઠકસાહેબે મજાક કરી છે તેમ વ્યાકરણ-રચનારાનેય મુશ્કેલી કરી મૂકે. પાઠકસાહેબે સુન્દરમ્-સંદર્ભે કરેલી ટકોર જાણીતી છે : ‘આ તખલ્લુસવાળા કોઈને નિરાંતે વ્યાકરણ નહિ રચવા દે !’

વર્ષો પહેલાં રાજકોટમાં આકાશવાણી દ્વારા યોજાયેલા કવિસંમેલનમાં કાર્યક્રમ સંચાલકશ્રી જ્યંત આચાર્યે પ્રશ્ન ઉઠાવેલો કે ‘આ કવિને શ્રીતા સમક્ષ પ્રસ્તુત કરતાં પ્રશ્ન થાય છે કે ઉશનસ્ એટલે તો ‘દૈત્યોના ગુરુ’ - આ સમર્થ કવિએ આવું ઉપનામ કેમ પસંદ કર્યું હશે ?’ - ત્યારે ઉશનસે કાવ્યપાઠ કરતાં પહેલાં સ્પષ્ટતા કરેલી કે ઉશનસ્નો અર્થ, કેવળ ‘દૈત્યોના ગુરુ’ નહિ, પણ એક ‘મોટા કવિ’ ! - ગીતા કહે છે : ‘કવીનાં ઉશના કવિ’ કવિઓમાં હું ઉશનસ્ છું ! ‘હું એવો મહાન કવિ નથી, પણ મહાન

કવિ અને શાસ્ત્રવેત્તા, જેમને ગીતાકારે પોતાની એક 'વિભૂતિ' તરીકે દર્શાવ્યા છે, એમને નમ્ર ભાવે મારા નામમાં સાંકળ્યા છે !' ત્યારે જ્યંતભાઈએ પણ સ્વીકાર કરતાં કહેલું : "હા, ભાઈ તમે તો 'વિભૂતિયોગ'વાળા ઉશનસૂ છો !" શ્રોતાઓ હસી પડેલા. આ લખનાર એ કવિસંમેલન વખતે કાવ્યપાઠ કરવાનો હોઈ હાજર હતો, તેથી આ પ્રસંગ સ્મરણીય બની રહ્યો ! આ નિર્દેશ નમ્રભાવે કરું છું.

આમ તો શારદાગ્રામ જ્ઞાનસત્રમાં ઉશનસૂને નિરાંતે મળવાનું બનેલું. પહેલી બેઠક પૂરી થયા પછી એક બાજુ ઊભેલા આ કવિની પાસે જઈ નમસ્કાર કરીને કહ્યું : 'વળાવી બા આવી'ના કવિને નમસ્કાર. એમણે આખો ચહેરો ઊભરાય એવું હાસ્ય કર્યું, પણ કંઈક અજાણ્યો લાગ્યો હોઉં એવો ભાવ મુખ પર હતો. મેં માત્ર મારું નામ કહ્યું, તરત જ મારા હાથ પકડી લીધા અને મોટેથી બોલ્યા : ઓહ હો - ભાનુપ્રસાદ ! પ્રત્યક્ષ મળતાં ખૂબ આનંદ થયો ! પછી તો એમનાં સોનેટોની થોડી ખૂબીઓ વિશે વાત કરી. 'વળાવી બા આવી'ની પેલી તત્સમયુક્ત પદાવલિ 'પ્રિયવચનમંદ સ્મિતવતી' ઉપર કવિશ્રી ઉમાશંકર વારી ગયેલા એનું સ્મરણ કરાવ્યું. તેઓ મારા 'કુમાર'નાં કાવ્યો વિશે વાત કરવા જાય છે, ત્યાં જ કવિ ઉમાશંકર સ્વયં ત્યાંથી પસાર થયા ! ઉશનસૂને જોતાંવેંત એમની સાથેના મહાનુભાવોને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા, 'લો, આ રહ્યા કવિ ઉશનસૂ ! જેમના સરનામામાં પણ તમને પ્રાસયોજના જોવા મળે - લક્ષ્મીશેરી, મદનવાડ, વલસાડ !' એ સાંભળી આસપાસના સૌ હસી પડ્યાં ! ઉશનસૂ તો નમ્રભાવે હાથ જોડી ઊભા હતા ! તેઓ ગયા પછી કહે છે : 'તેમનો મારા પ્રતિ અપાર સ્નેહ છે. પત્રવ્યવહાર થતો હોય તેથી સરનામું તેમને કંઠસ્થ થઈ ગયું છે !'

આજે હું એમને સંભારું છું ત્યારે કહી શકું કે ઉશનસૂનો પણ મારા પ્રત્યે 'અપાર સ્નેહ' - હતો ! ઉશનસૂ એટલે સરળતા. સરળતા એટલે જ્યાં જ્યાં સ્નેહ હોય ત્યાં ઢળી જવાનો ગુણ. એમના એક ગીતનું શીર્ષક છે : 'શબ્દને મેં પ્રેમ ભણી વાળ્યો છે !' મને એમના આવા પ્રેમનો વારંવાર અનુભવ થયો છે.

મારો સોનેટસંગ્રહ 'શબ્દે કોર્યા શિલ્પ' ઉશનસૂ તથા જ્યંતભાઈ પાઠક ઉભયને સંયુક્ત ભાવે અર્પણ કર્યો છે. સંગ્રહ નકલ મોકલતાં મેં લખેલું : આપને પૂછ્યા વગર - આપની સંમતિ વગર જ અર્પણ કરું છું, તો સ્વીકારશો. પહોંચનો પત્ર લખતાં ઉત્તર આપે છે; તે માટે એમના પત્રના શબ્દો જ અહીં ઉતારું છું : 'પરવાનગીની શી જરૂર છે ? આપણી વચ્ચે તો સૌહાર્દ અને સૌજન્ય છે, એમાં બધું આવી ગયું !' આ 'સ્નેહ અને સૌજન્ય' એ કવિ ઉશનસૂના વ્યક્તિત્વનો પર્યાય છે !

આટલા મોટા ગજાના કવિ-સાક્ષર હતા પણ એમનામાં અહં નહિ ! સર્વ પ્રતિભાસંપન્ન કવિઓને સરખા ગણે ! એમને નવોદિત - પીઠ કે જૂના-નવા કવિ-લેખક એવો ભેદ નહિ. વયનો કશો ભેદ તેઓ ન કરે ! જ્યારે 'સ્પન્દ અને છન્દ' જેવો કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ કરવો હતો, ત્યારે તેની પ્રસ્તાવના પ્રતિભા અને પ્રદાન જોઈને શ્રી

રઘુવીરભાઈને લખી આપવાનું કહ્યું. એવી વિવેકદષ્ટિ હતી, એમણે માત્ર કાવ્યમર્મજ્ઞતા જોઈ, તો ‘ગઝલની ગલી’માં ગઝલસંગ્રહની પ્રસ્તાવના માટે મને ફોન કર્યો ! આ એમની નમ્રતા હતી. ઉત્તરમાં મેં કહ્યું : ‘આપ મારા વડીલ કવિ છો, મને માત્ર આજ્ઞા જ કરવાની હોય, પણ આપના જેવા સિદ્ધહસ્ત કવિસર્જકની પ્રસ્તાવના લખવા માટે નાનો ગણાઉ’.

ત્યારે ફોન ઉપર જ કહે છે : ‘આવી બાબતમાં નાનામોટાનો ભેદ ન કરાય. લખનાર કાવ્યમર્મજ્ઞ સહૃદય હોય એટલે બસ !’ આમ કહી મારી પાસે જ પ્રસ્તાવના લખાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. તરત જ હસ્તપ્રત મોકલી આપી. આ પ્રસંગને મારા અહંપ્રદર્શન માટે નહિ, પણ મારા જીવનની ‘ધન્ય ઘટના’ તરીકે અહીં નોંધું છું !

સામે પક્ષે મને પણ ઉશનસૂના ઔદાર્યનું સ્મરણ તાજું થાય છે. મારા બીજા કાવ્યસંગ્રહ ‘ઓતપ્રોત’ના છેલ્લા આવરણપૃષ્ઠ માટે ટૂંકી આવકારનોંધ લખી આપવાની વિનંતી કરતાં કશા પણ વિલંબ વગર લખી આપવાની તત્પરતા બતાવી. કશી પણ અત્યુક્તિ કે અલ્પોક્તિ વિના અત્યંત સમતોલપણે લખાયેલું એ લખાણ વાંચતાં આજેય કવિના ‘સૌહાર્દ અને સૌજન્ય’નો અનુભવ થાય છે. એમની સહજ - સસ્મિત મુખમુદ્રા પ્રત્યક્ષવત્ થાય છે.

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં હતો ત્યારે, મને શ્રી ઉશનસૂ અને જયંતભાઈના સાન્નિધ્યનો સારો લાભ મળ્યો. બંને યુ. જી. સી.ની મુલાકાતી પ્રાધ્યાપક (વિક્લિટિંગ પ્રોફેસર)ની યોજના હેઠળ અમારા અતિથિ બન્યા હતા. તેઓ યુનિવર્સિટીમાં છાત્ર-છાત્રાઓને તો તેમનાં જ્ઞાન-વ્યુત્પત્તિનો લાભ આપતા, પણ નગરની કોલેજોમાંથી કોઈ નિમંત્રે તો ત્યાં પણ જતા. એક સિનિયર પ્રાધ્યાપક તરીકે મારે ઘણી વાર સાથે જવાનું થતું. એક વાર શહેરની એક મહિલા કોલેજમાં અમે ગયા હતા. કોઈ મુદ્દા વિશે કે સાહિત્ય વિશે વાર્તાલાપ આપવાનો હોય. જયંતભાઈએ તો ‘વનાંચલ’ વિશે પોતાની સ્મૃતિકથા સંદર્ભે પ્રસંગો રજૂ કરતાં કરતાં. વક્તવ્યને હળવો સ્પર્શ આપતાં સરસ વ્યક્તિચિત્રો ઉપસાવી પંચમહાલનું વાતાવરણ ઊભું કર્યું ! વળી એમનામાં સહજ હાસ્યેન્દ્રિય (Sense of Humour) પણ ખરી – ઉશનસૂને થયું મારે પણ હવે આ વ્યાખ્યાન શૈલી અપનાવવી પડશે. એમણે માર્ગ કાઢ્યો. પોતાના ઉપનામને કેન્દ્રમાં રાખીને વાત કરવી. આથી ‘ગુજરાતી કવિઓનાં કેટલાંક ઉપનામો અને ‘ઉશનસૂ’ ઉપનામ !’ પછી તો રા. વિ. પાઠકનાં ઉપનામો ‘શેષ’, ‘દ્વિરેફ’, ‘સ્વૈરવિહારી’નાં અર્થમર્મો કરાવતા ગયા. ઉમાશંકર જોશીનું ઓછું જાણીતું ‘વાસુકિ’, ‘સુન્દરમ્’નું અંત્ય ખોડા અક્ષરવાળું નામ જોઈ રા. વિ. પાઠકે કરેલો વિનોદ : ‘સુન્દરમ્’ તો નાન્યતર જાતિમાં આવે ને પોતે છે પુરુષ-નરજાતિ. આ તખલ્લુસવાળા કોઈને નિરાંતે વ્યાકરણ નહિ રચવા દે ! – એવી મૂંઝવણ દર્શાવી કેવો વિનોદ કરે છે, તે રજૂ કરી સૌને હસાવ્યા ! પછી પોતાના નામ વિશે વાત કરતા : ‘મારા ઉપનામે પણ ગોટાળા ઊભા કર્યા છે ! કોઈ પત્ર લખે તો ‘કવિ ઉશનસૂ’ – વલસાડ એમ લખે ! આખું નામ તો આવડે નહિ ! ટપાલી ઓળખીતો એટલે ટપાલ

પહોંચી જાય ! નવો ટપાલી ભૂલો પડે ! મળવા આવતા વાલીઓ ઉચ્ચારમાં ભૂલ કરતા : ‘ઉસનસૂ’, ‘ઉસનશુ’, ‘ઉહનહ’ જેવાં ઉચ્ચારણો કરે ! કોઈ વળી એનો અર્થ પૂછે : સાહેબ, આનો શો અર્થ થાય ? આ શબ્દ સંસ્કૃત, ઉર્દૂ, ફારસી, બંગાળી કઈ ભાષાનો છે ? કોઈ સલાહ આપે : ‘સાહેબ, તમે આ તમારું બીજું નામ બદલી નાખો ને ? પછી તો કવિ એવા ચગ્યા કે મહિલા કોલેજની છાત્રાઓ હસીહસીને બેવડ વળી ગઈ ! પણ એની સાથે આ સાહિત્યનાં ઉપનામોની અન્ય સાહિત્યમાંની વિશેષતાઓ સમજાવી એમાંથી પ્રગટ થતી સાહિત્યની રમણીયતા, અર્થલાઘવ, તેમજ ઉપનામથી ગઝલમાં જોડાતાં અંત્ય ભાગે આવતી ચોટ – આ બધી વાતો પણ કરી. આજે પણ મેં વ્યાખ્યાનની કરેલી નોંધ પરથી આ બધું યાદ છે ! સમગ્ર વ્યાખ્યાન રસપ્રદ રહ્યું.

માત્ર વાતચીતમાં ઉશનસૂથી સહજ રીતે થયેલા શબ્દસ્ખલનથી થયેલી રમૂજનો પ્રસંગ પણ યાદ રહ્યો છે. જૂનાગઢના પરિષદ-અધિવેશન પ્રસંગે ઈચ્છુક પરિષદસભ્યોને સાસણગીર ખાતે સિંહદર્શન માટે લઈ જવાના હતા. અમે ચાર-પાંચ મિત્રો ત્યાં જવાની બસની રાહ જોતા ઊભા હતા. તેવામાં ઉશનસૂ બંગ-બગલથેલો લઈ ઘેર જવા નીકળ્યા. પરિષદ પૂર્ણ થઈ હતી. ઉશનસૂને એક સ્થૂળદેહી સભ્યે નમસ્કાર કર્યા. ઉતાવળે જતા ઉશનસૂથી પુછાઈ ગયું : ‘શું સિંહને માટે ?’ પેલા મિત્ર ચોંકી ગયા ને કહ્યું : ‘ના, સિંહદર્શન માટે, સિંહભક્ષણ માટે નહિ !’ ઉશનસૂને હવે સમજાયું. બોલ્યો : ‘ભૂલ થઈ, સિંહ જોવાને માટે, કેમ ?’ પેલા ભાઈ કહે તો ઠીક, મને થયું કે શું કવિ અમારો સિંહને ભોગ ધરવા ઈચ્છે છે ? બધા ખડખડાટ હસી પડ્યા. હું આ સંભારું ત્યારે ઉશનસૂ કહે : ‘તમે ઘણું ઝીણું યાદ રાખો છો, હોં !’

સ્વ. સાંઈ કવિ મકરન્દના નંદિગ્રામના તપોવનમાં અમે – દંપતી તક મળતાં જતાં તે વલસાડની નજીક હતું. તેથી નંદિગ્રામથી ઉશનસૂ મળવા અવશ્ય જઈએ. પ્રથમ વાર ગયા ત્યારે ‘લક્ષ્મીશેરી’માં વસતા આ કવિનું ઘર શોધી કાઢ્યું ! કેવું દશ્ય દેખાયું ? પોતાની શય્યા પર ભીંતને અઢેલીને હાથમાં રાખેલા પેંડ ઉપર લખતા હતા. પાસે જઈને ‘નમસ્કાર’ કર્યા ! ઘડીભર વિસ્મયથી તાકી રહ્યા. પછી મેં નામ કહ્યું કે તરત જ હાથ પકડીને ‘ભાનુપ્રસાદ... ભાનુપ્રસાદ... આવો... આવો... કરતા’ પ્રસન્ન હાસ્યથી નીરખી રહ્યા. કવિને મુખે ઉચ્ચારાતું મારું નામ મને ખૂબ ગમતું ! મેં પૂછ્યું : ‘શું કાવ્યસર્જન ચાલે છે ?’ બોલ્યા : ‘હા, એ જ એ જ તો આપણી સંજીવિની છે ને ?’ આ વાત તદ્દન સાચી છે. ઉશનસૂ છેક સુધી એમના ૮૦મા વર્ષ સુધી કે કદાચ ૮૧ સુધી (?) લખતા રહ્યા હતા. ગુજરાતનાં પ્રતિષ્ઠિત સામયિકોમાં એમનાં બહુધા સોનેટો પ્રગટ થતાં રહ્યાં હતાં ! ઘણી વાતો કરી. મકરન્દભાઈ હયાત હતા અને પોતે જઈ શકતા ત્યાં સુધી ‘નંદિગ્રામ’ પણ જતા. એમના મિલનની પણ વાતો કરી. હું નીકળ્યો ત્યારે દ્વાર સુધી વળાવવા આવ્યા. પછી કહે : ‘ભાઈ, હું હવે થોડો કમજોર થતો જાઉં છું. હરવા-ફરવાનું – ‘મોબિલિટી’ તદ્દન ઘટી ગઈ છે ! પાંચેક વર્ષ પછી – જ્યારે તેઓ ૮૭ વર્ષના હશે,

ત્યારે ગયેલો. શરીર ઘણું કૃશ થઈ ગયું હતું ! પણ મુખ ઉપરની દીપ્તિ એવી જ હતી ! કવિનો સોનેરી ગોરો વાન હતો ! ઘણી વાતો થઈ. છન્દોમય કવિતાની વિશે બોલતાં નિર્દેશ કર્યો કે ગાંધીયુગનું સોનેટ અભિનવ રીતે પ્રયોજાતું રહે છે, તેથી હું ખુશ છું ! પછી ભવિષ્ય ભાખ્યું : ‘એ સ્વરૂપ સાથે છાંદસ કવિતા પણ લખાતી રહેશે. એ કાવ્ય-પરંપરા વહેતી રહેશે !’ છન્દોલયની કવિતાના આરૂઢ સક્રિય કવિ છાંદસકવિતાની ચિંતા કરે એ સ્વાભાવિક છે !

આટલી સમૃદ્ધ સભર સર્જકતા, વિપુલ કાવ્યસર્જન હોવા છતાં ભાગ્યે જ ક્યાંય તમને મ્વાન કે કૃતક લાગશે. વરિષ્ઠ કવિ છતાં અહંનું વજન નહિ ! અપરિચિત યુવા કવિ સાથેય હસીને ખભે હાથ મૂકીને વાતો કરે ! પત્રનો ઉત્તર તો એકાદ સપ્તાહમાં અવશ્ય આપે ! ઘેર આવનારનું પ્રેમલ સ્વાગત કરે. કદી કોઈ પણ સર્જક કે વ્યક્તિની ખોટી તુલના નહિ કે વાદવિવાદનો નિર્દેશ નહિ. એવા મહાન સર્જકનો અભાવ સતત લાગ્યા કરે છે.

૧૪

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧૪) અહિંસાની અમરવેલ : આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયપૂર્ણચંદ્રસૂરિજી, બીજી-૨૦૧૪, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ પૃ. ૧૪+૧૬૨, રૂ. ૧૨૫/- (૧૫)
 વિદ્ધુરનીતિ : સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, ૨૦૧૪, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૬૬, રૂ. ૧૬૦/- (૧૬) ટૂંકી વાર્તા વ્યાખ્યાથી વિકાસ : ડૉ. સંજય આચાર્ય, ૨૦૧૩, જ્ઞાનમંદિર પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૭૯, રૂ. ૭૫/- (૧૭) મહાવીરનો સાધનાપથ : ચંદ્રહાસ ત્રિવેદી, ૨૦૧૩, ‘સુહાસ’ ૬૪, જૈનનગર, પાલડી, અમદાવાદ-૭, પૃ. ૧૧૨, રૂ. ૮૦/- (૧૮)
 પીડ પરાઈ જાણે રે : વિજયસિંહ પરમાર, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ., મુંબઈ-અમદાવાદ, પૃ. ૨૧૬, રૂ. ૧૭૫/-

સાહિત્યિક સામયિકોનો ઇતિહાસ ધરવાનો પુરુષાર્થ | કિશોર વ્યાસ

સાહિત્યિક સામયિકો : પરંપરા અને પ્રભાવ : સં. હસિત મહેતા, રન્નાદે, અમદાવાદ, ડબલ કાઉન, પ્રથમ આવૃત્તિ : મે ૨૦૧૨, પૃ. ૨૮૮, કિંમત : રૂ. ૮૦૦]

ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેને કશુંક નવું કહેવું, વિચારવું છે એવાં લોકોને સામયિક વિના ચાલ્યું નથી. આવા ભાષાપ્રેમીઓ, સાહિત્યની નિસબત ધરાવતા લોકોએ સાહિત્યિક સામયિકોની એક સમૃદ્ધ પરંપરા આપણને આપી છે. આપણે એ પરંપરાને સળંગ પામી શકીએ એવા ગ્રંથો તૈયાર કરવાના પ્રયત્નો થતા રહ્યા છે એ આનંદની વાત છે. પણ એ સૌમાં એકબે સામયિકોના કે એકાદ-બે યુગનાં સાહિત્યિક સામયિકોની પરંપરાનો ખ્યાલ મળતો હતો. હસિત મહેતાએ આપેલા આ સંપાદનમાં સમગ્ર સાહિત્યિક સામયિકોની પરંપરાને તેમજ એના પ્રભાવને આંકવાની બાથ ભરી છે. મૂળ તો પોતાની કોલેજમાં યોજેલા પત્રકારત્વના પરિસંવાદ- વક્તવ્યોને પ્રગટ કરવાનો એમના મનમાં ખ્યાલ રહ્યો હતો પણ લોકો પરિસંવાદ કર્યા પછી આવા લેખો મેળવવાની મહેનત કરે છે. એ જાણે છે કે કેટલા વીસે સો થાય છે. માંગીમાંગીને થાકી જાઓ. માર્યું આપે પણ લેખ ના આપે એવી દશા પછી પુસ્તક કરવાની કડાકૂટ લોકો મેલી દેતા હોય છે. પણ હસિત મહેતાએ ભારે ધીરજ દાખવીને એવા લેખો મેળવવાનો આગ્રહ રાખ્યો જેમણે ધરાર લખી ન આપ્યું. હિમાલય સરખા અચલ રહ્યા એને બાજુ પર ખસેડી નવા અભ્યાસીઓને શોધ્યા, નવા નવા વિષયો ઉમેરી પરિસંવાદમાં જે નહોતા એવા જરૂરી જણાતા અભ્યાસ- વિષયોને પસંદ કરી એમના પર લખાણોની કેવળ ઉઘરાણી કરવાનું જ કામ કર્યું નથી, વારંવાર પાછા પણ ઠેલ્યા છે ને લેખકો પાસે પ્રેમાગ્રહથી કામ પણ કઢાવ્યું છે. સામયિકોની પરંપરાને પ્રભાવક રીતિએ પ્રગટ કરતું આ સંપાદન આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. આપણે ત્યાં સંપાદનોમાં સંપાદક ઘણી વાર તો વિગતે સંપાદકીય લખવામાં પણ આળસી જતા હોય છે ત્યારે આ સંપાદનમાં ખુદ સંપાદકે સંપાદકીય ઉપરાંત બે અભ્યાસલેખો પણ આપ્યા છે એ સૌ સંપાદકોની જાણ ખાતર.

આ સંપાદનમાં કુલ તેર લેખો છે. સંપાદકીય લેખોમાં આ પુસ્તકનિર્માણની આપવીતી ઝિલાય છે એ સાથે સંપાદન અંગે શાસ્ત્રીય ચર્ચા કરવાનો સંપાદકીયે લોભ કર્યો છે. એ જ રીતે અખબારી પત્રકારત્વમાં એમણે જે કેટલાક સાહિત્યસ્તંભોને યાદ કર્યા છે એમાંના મોટાભાગના સ્તંભો ગ્રંથપરિચયના છે. અખબારમાં પણ સાહિત્યના અનેક સ્વરૂપવિષયક સ્તંભો, ધારાવાહિક નવલકથાઓ આજે પણ લોકપ્રિય છે એ અખબારની નાડના જાણતલ સંપાદક શાને વીસરી ગયા હશે ? આ ગ્રંથમાંથી પસાર

થતો ભાવક એ વાત તરત નોંધી શકશે કે આ તેર લેખોમાં સંપાદકે શબ્દમર્યાદાની પાળ બાંધ્યા વિના સૌ લેખકોને મુક્તપણે વિહરવા દીધા છે. આનાં સારાનરસા બંને પરિણામો ગ્રંથને ભાગે આવ્યાં છે. રમણ સોનીનો ધ્યાનાર્હ લેખ કે જે પરિસંવાદનું ચાવીરૂપ વ્યાખ્યાન હતું એ સાત પૃષ્ઠનું છે. ચંદુ મહેરિયાએ ઓગણચાલીસ પૃષ્ઠોમાં દલિત સામયિકોનો રસપ્રદ ઇતિહાસ આપ્યો છે. આદિવાસી સામયિકો વિશે ઓગણીસ પૃષ્ઠોમાં તો બાળસામયિકોનો લેખ આઠ પૃષ્ઠોમાં ફેલાવેલો છે. ખુદ સંપાદકે ‘સામયિકોનું આંતરબાહ્ય’ લેખમાં એમ નોંધ્યું છે કે લેખકોની કૃતિમાં સંપાદકે સુધારા-વધારા અને જરૂરિયાત પ્રમાણે કાપકૂપ કરવી કે કરાવવી જોઈએ પરંતુ એ કેટલું મુશ્કેલ કાર્ય છે એ સંપાદકો સારી પેઠે જાણે છે. સંપાદકની કલમ ચાલે એને કેટલાયે લેખકોએ બિનજરૂર દખલ ગણાવી છે. આ આખોયે વિવાદનો મુદ્દો છે કે સંપાદક એટલા અંશે કાપકૂપ કરી શકે ? ‘ટી. એલ.એસ.’ના તંત્રી બ્રુસ રિયમંડે જ્યારે હેન્રી જેમ્સના લખાણમાં એક શબ્દનો ફેરફાર કર્યો ત્યારે રિયમંડને એ લેખકે કસાઈ કહી દીધો હતો ! સંપાદકો આવેલા લખાણને સુધારવા કે મઠારવા પાછા મોકલે, સૂચનો કરે એનાથી સર્જકને લાભ થતો હોય છે પણ પ્રતિભાવાન સર્જકની સામે એવો જ પ્રતિભાશાળી સંપાદક હોય તો આ વાત શક્ય બને. રમણ સોનીએ અહીં લખેલો ‘સાહિત્યિક સામયિકોની ધરી : સંપાદક-લેખક-વાચક સંબંધ’ આ અંગેની ચર્ચા કરે છે. સંપાદક અને લેખકના તેમ સંપાદક અને વાચકના સંબંધ વિશે માર્મિક નિરીક્ષણો અહીં પ્રાપ્ત થાય છે. સંપાદકનો એક હાથ લેખકના ખંભે તો બીજો હાથ વાચકના ખંભે છે એમ કહીને આપણે એ ગોઠિયાનું આસ્વાદ્ય ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. ઠાવકાઈથી ને મર્માળા હાસ્યથી સંપાદકની સજ્જતા વિશે, એમની ભૂમિકા વિશે તેઓ કહેતા ગયા છે. રમણ સોનીના વિશિષ્ટ ગદ્યનો પરિચય પણ અહીં પામી શકાશે. સંપાદકે ‘સાહિત્યસામયિકોનું આંતરબાહ્ય’ લેખમાં વિદ્યાર્થી ઉપયોગી માહિતી રજૂ કરી છે. માધ્યમો, સમૂહમાધ્યમો, પત્રકારત્વ, સાહિત્યિક પત્રકારત્વ, એનાં પ્રયોજનોની વિગતે વાત અહીં થઈ છે. તેઓએ સાહિત્ય અને પત્રકારત્વના સીમાડા સતત સરકતા રહ્યા છે એવી બે વાર નોંધ કરી છે (પૃ. ૨૮, ૩૨). પણ એ સરકતા કઈ રીતે છે એનો નિર્દેશ કરવાનું અહીં ચૂકી જવાયું છે. લોકનાટ્ય સ્વરૂપોમાં ગુજરાતની ભવાઈ એમ પ્રદેશવાર લોકનાટ્યનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં જાત્રાનો પ્રદેશ પશ્ચિમ બંગાળ હોવો જોઈએ એ મુંબઈ સૂચવાયો છે. સંપાદકે અહીં સામયિક-ઢંઢેરાઓ વિશે લખતાં કહ્યું છે કે સામયિકનું સમગ્ર કાર્તું ધ્યેયમંત્રને ઉજાગર કરે એવું હોવું જોઈએ. આ વાત નોંધ્યા પછી તેઓ જ્યારે એમ કહે છે કે ‘ધ્યેયમંત્ર કોઈ પણ સામયિક માટે ચહેરા ઉપરનાં શણગારની ગરજ સારે છે’ ત્યાં વિરોધાભાસ છે. મહાવીરસમય સંપાદકે ઈ.સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ જણાવ્યો છે પણ ખરેખર એ સમયગાળો ઈ.સ. પૂર્વે ૫૮૮ થી ઈ.સ. પૂર્વે ૫૨૭ હોવું જોઈએ. સંપાદકના હાથે લખાયેલો બીજો

મહત્ત્વનો લેખ છે ‘પંડિતયુગનાં સામયિકો’ વિશે. આ લેખમાં આપણા સમર્થ સાક્ષરોએ સામયિકોમાં જે ચર્ચાઓ ઝીલી છે, સાહિત્ય અને સાહિત્યેતર વાદવિવાદો થયા છે એનો સદષ્ટાંત આલેખ અપાયો છે. ગાંધીયુગનાં સાહિત્ય-સામયિકોમાં ‘નવજીવન’ને સ્થાન આપીને દીપક મહેતાએ ઠીક જ કર્યું છે. ગાંધીજીએ એનો દોર પોતાના હાથમાં લીધો એ પહેલાં ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક, રણજિતરામ અને મુનશી જેવા મિત્રોએ આ સામયિકોને ભારે પ્રતિષ્ઠા અપાવી હતી એ વાતની આપણે ત્યાં ઓછી નોંધ લેવાય છે. ગાંધીયુગનો સમયગાળો જ એવો ઊછળતો અને ચેતનવંતો છે કે એમાં મહત્ત્વના સામયિકો ન પ્રગટે તો જ નવાઈ જયદેવ શુક્લ અને મણિલાલ હ. પટેલના લેખોમાં સૌપહેલાં આ બંને સમીક્ષકોએ સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિની નોંધ લીધી છે એ ધ્યાન ખેંચે છે. આ એટલા માટે જરૂરી લાગે છે કે સામયિકો પણ આખરે તો સંસ્કૃતિનો ભાગ છે. આધુનિક ગાળાના સાહિત્ય-સામયિકોની ચર્ચામાં આધુનિક આંદોલન-સંચાલનોની અસંખ્ય નાની વિગતોને જયદેવ શુક્લે નોંધી છે ને જે તે સામયિક-અંકો ન મળવાની, ન જોઈ શક્યાની વારંવાર નોંધ કરી વિગતોની સચ્ચાઈ માટેનો આગ્રહ પ્રગટ કર્યો છે. આપણાં ઉત્તમ સામયિકોને યોગ્ય રીતે જાળવવાની, અભ્યાસીઓને એ સંપડાવી આપવાની આજે પણ કોઈ વ્યવસ્થા આપણે ઊભી કરી શક્યા છીએ ખરા ? હજુ હમણાના જ ‘ખેવના’ અને ‘ગદ્યપર્વ’નો અભ્યાસ કરતી વેળાએ આપણી નોંધપાત્ર લાઇબ્રેરીમાંથી પણ એના તમામ અંકો પ્રાપ્ય થયા નહોતા. તો આપણે આ દષ્ટિ ક્યારે કેળવીશું એ વિચાર આવી જાય ને ત્યારે આવા સંદર્ભગ્રંથો ખૂબ ઉપયોગી લાગે. મણિલાલ હ. પટેલે અનુઆધુનિક ગાળાનાં કેટલાંક સામયિકોની ધારદાર નોંધ લીધી છે. સંપાદકોના આગ્રહો, મતમતાંતરોની પણ એમણે સદષ્ટાંત ચર્ચા મૂકી આપી એ સમયનાં વલણોની તારવણી કરી છે. ‘સાંપ્રત સામયિકોવાળા લેખમાં આજનાં ત્રીસેક જેટલાં સામયિકોની નોંધ છે. જેમાં ચર્ચાચોરાની સામયિકોમાં દેખાતી ઊણપ તરફ યોગ્ય રીતે જ ધ્યાન દોરાયું છે. એ જ રીતે નવાં સાહિત્ય-સામયિકો કેવળ સર્વલક્ષી સ્વરૂપનાં જ પ્રગટ થયાં કરે એ તો ‘એમાં તે શી કરી નવાઈ ?’ જેવું છે. એકાદ સામયિક સૂચિનું હોય, એક મધ્યકાલીન સાહિત્યની ચર્ચા કરતું હોય કે ભાષાશાસ્ત્રનું હોય એ આપણને કેમ નહીં સૂઝતું હોય એવો સોંસરવો પ્રશ્ન અહીં સંભળાય છે. ઉષા ઉપાધ્યાયે સ્ત્રી-સામયિકોની ચર્ચા કરતાં આજ સુધીનાં સ્ત્રી-સામયિકોમાં પાકશાસ્ત્ર, બાળઉછેર, સૌંદર્યપ્રસાધનો એ જ જાણે હજુ સ્ત્રીજીવન હોય એ વાત કરીને આપણાં સ્ત્રીસામયિક વલણને પ્રગટ કરી આપ્યું છે. આપણા સ્ત્રીસામયિકોની ઐતિહાસિક વિગતોને તારવતા જઈ તેઓ સામયિકોની સમીક્ષા આપે છે. વિગતોનો દાબ તો તમામ લેખોમાં દેખા દે છે. એક જ સમયગાળાનાં વલણોને ચીંધવાનાં હોય અને ઘણાંબધાં સામયિકો વિશે વાત કરવાની થાય ત્યારે કયા સામયિકની કેટલી વાતને મૂકવી એ સમીક્ષકને પ્રશ્ન થવાનો. આ કારણે પોતાના કે પોતાની મંડળીનાં

સામયિકોની વિગતે વાત કરવાનું તો કોઈ સામયિકની અણછાજતી ટીકા કરવાની પણ સમીક્ષકો તક મેળવી લીધી છે. 'ગુજરાતી દલિત સામયિકો' વિશેનો દીર્ઘ અભ્યાસલેખ આ સમયગાળામાં આટઆટલાં નોંધપાત્ર દલિત સામયિકો નીકળ્યાં હતાં એના વિસ્મય સાથે દલિત સામયિકપ્રવૃત્તિનો ને સક્રિય ચળવળનો એક આલેખ આપી રહે છે. 'બાળસામયિકો', 'વાર્ષિકો' જેવા લેખો પણ આપણા સાહિત્યિક સામયિકોના ઇતિહાસની રોચક સામગ્રીને પ્રકાશિત કરે છે. આ લેખોમાં આદિવાસી સામયિકો વિસરવા જોઈતાં ન હતાં. અહીં આમેજ કરવા જેવું શું શું હતું ? એ વાત કરવાને બદલે અહીં જે છે એને ધ્યાનમાં લઈએ છીએ તો પત્રકારત્વના જિજ્ઞાસુને અહીં એટલું બધું એકસાથે પ્રાપ્ત થયું છે કે જે નથી એ ગૌણ બની જાય છે. સાહિત્યિક સામયિકોનો આટલો મોટો સંદર્ભ એક જ જગાએ ઐતિહાસિક ક્રમે, લેખોમાં જે રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એ અભ્યાસીને એક ડગલું આગળ લઈ જવામાં નિમિત્તરૂપ બનશે એમાં શંકા નથી જોકે અહીં એક બીજા લેખમાં એક જ સામયિકો વિશેનાં લખાણોનું પુનરાવર્તન થવા પામ્યું છે જેમકે ગાંધીયુગનાં સામયિકોમાં 'ફાર્બસ ત્રૈમાસિક'ની જેમ નોંધ છે એ જ રીતે 'સાંપ્રત સામયિકો' લેખમાં પણ આ સામયિકોની બે પાનાંમાં નોંધ લેવાઈ છે. (પૃ. ૧૩૨-૩૩). એ જ રીતે 'પંડિતયુગનાં સામયિકોમાં' 'પ્રિયંવદા'ની નોંધ પછી 'સ્ત્રી-સામયિકો'વાળા લેખમાં પણ એની વિગતે નોંધ મળે છે. જુદા જુદા અભ્યાસીઓ દ્વારા સામયિકોને જુદા રીતિએ જોવાનું વલણ અહીં તપાસી શકાય ખરું, પણ આવી બેવડાતી નોંધ સંપાદકે ગાળીચાળી નાખવાની રહે. બીજી વાત એ કે સંપાદન કઈ રીતિએ કરવું એની સંપાદકીય અવઢવ પણ અહીં છતી થયા વિના રહી નથી. સામયિકોનાં વ્યાપ અને સમૃદ્ધિને કારણે આમ બન્યું હશે ? એક બાજુએ સુધારકયુગનું પત્રકારત્વ, પંડિતયુગનું પત્રકારત્વ એમ યુગવિભાજન મુજબ લેખની શ્રેણી રચવાનો સંપાદક પ્રયત્ન કરે છે અને પછી એ સ્વરૂપને છોડી દઈને સમગ્રપણે સમીક્ષા કરાવવાના પથરાટ તરફ સંપાદન ખસી જાય છે. 'ગુજરાતી સ્ત્રી-સામયિકો' 'બાળસામયિકો' એવા લેખો કોઈ નિશ્ચિત સમયરેખાને બાંધતા નથી પરિણામે ત્યાં પસંદગીનાં નોંધપાત્ર સામયિકોની વાત કરવાની થઈ છે. પુસ્તકના અંતે પાંત્રીસેક પાનમાં પત્રકારત્વનાં સંદર્ભો અને સૂચિ આપીને સંપાદકે અત્યંત મૂલ્યવાન કાર્ય કર્યું છે. આ પ્રકારના સંદર્ભો સામાન્ય રીતે ગ્રંથમાં મુકાતા હોતાં નથી. સામયિક ઇતિહાસની શક્ય બને એટલી તમામ વિગતો જિજ્ઞાસુઓને સંપાડાવવી એવા સંપાદકીય પુરુષાર્થમાં ચોખ્ખી સાહિત્યપ્રીતિ જોઈ શકાય. આ ક્ષેત્રના તમામ પ્રાપ્ય સંદર્ભોને મૂકવા, હાથવગાં બન્યાં એટલાં સામયિકોનો આરંભ અને બંધ થયાનો સમય દર્શાવવો, એનાં સ્વરૂપ અને સંપાદકોનાં નામ આપવાં આ સઘળું ભારે મહેનતનું કામ સંપાદકે સૂઝબૂઝથી કર્યું છે. પત્રકારત્વનાં આજસુધી પ્રકાશિત થયેલાં પુસ્તકોમાં મુદ્રણ અને રૂપરંગની દૃષ્ટિએ પણ આ પુસ્તક અનોખું છે. ગુજરાતી મુદ્રણછટાનું ગૌરવ લઈ શકીએ એ પ્રકારનો લે-

આઉટ, રૂપરંગ અને એનું આયોજન છે. સામયિકોનાં મુખપૃષ્ઠો, ગત સમયમાં ડોકિયું કરાવતું ગ્રંથનું મુખપૃષ્ઠ અને આયોજનબદ્ધ એવો પૃષ્ઠીનો રંગ, જૂના સમયમાં વાચકને ખૂંચી જતી સઘળી ભાત. આ બધું એટલું મનોહર છે કે પુસ્તકની ડિઝાઇન કરનાર તેમ મુદ્રકને અને પ્રકાશનની જવાબદારી સંભાળનાર રન્નાદેને સંપાદકની અભિનંદન-ગઠરીમાંથી ખોબો ભરીને અભિનંદન આપવાનું મન થઈ જાય. નવસો રૂપિયા જેવું એનું મૂલ્ય સાંભળીને ગુજરાતી વાચક એને ખરીદવા આગળ આવશે કે ? એનો જવાબ તો એ વાચકે જ આપવાનો છે. પણ દરેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં, પત્રકારત્વના જિજ્ઞાસુઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ આ પુસ્તક વસાવવું જ રહ્યું. પત્રકારત્વના પ્રસિદ્ધ થતાં રહેલાં પુસ્તકોને ને કર્તાઓને પણ આ પુસ્તક પ્રેરક બને એવું ઇચ્છીએ. આજ સુધી સામયિકોના છૂટક લેખો વડે આપણે ચલાવતા આવ્યા છીએ ત્યારે પત્રકારત્વના ઇતિહાસની ઘણીબધી રેખાઓને જોડી આપતું આ સંપાદન એ અર્થમાં અત્યંત મૂલ્યવાન છે.

સવારે સાતેક વાગ્યાના સુમારે મારા બંગલાના બારણા પર કોઈની લાકડીના ટકોરા સંભાળાયા, બારણું ખોલીને જોઉં તો ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયના માલિક શ્રી શંભુભાઈ અને ‘ધૂમકેતુ’ – ‘ધૂમકેતુસાહેબ’ દેખાયા. ગૂર્જર પરિવારના સૌ એમને ‘સાહેબ’ કહીને આદરથી બોલાવતા.

‘આવો, આવો પધારો.’ અવાજ સાંભળી સરોજ પણ રસોડામાંથી બહાર આવી. અમે બંનેએ ભાવભીનો આવકાર આપ્યો.

‘કાં ભાઈ, અમારું કંઈ કર્યું છે કે નહિ ?’ મલકાતાં મલકાતાં ‘ધૂમકેતુ સાહેબ’ બોલ્યા. હું સમજી ગયો કે તેઓ એમના ટાઈટલ-ચિત્રની વાત કરતા હતા.

મેં પૂછ્યું : ‘અરે, પણ અંદર તો આવો. શંભુભાઈ, અત્યારના ખોરમાં તમે અને સાહેબ સાથે ક્યાંથી ?’

પણ જવાબ સાહેબે આપ્યો : ‘અમે રોજ મોર્નિંગ વોક કરવા નીકળીએ છીએ. રસ્તામાં પુસ્તકના ટાઈટલની વાત નીકળી તો શંભુભાઈ કહે : સરોજબહેન ચા સરસ બનાવે છે. હાલો, બે કામ સાથે પતી જશે. ને મને અહીં લઈ આવ્યા.’ અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો.

૧૯૬૦-૬૧ની વાત હશે. ‘ગુજરાત સમાચાર’માં ચિત્રકાર તરીકે નોકરી હતી. પણ વધારામાં શ્રી જયભિખુની ભલામણથી મને ‘ગૂર્જર’ના પ્રકાશનો માટે આવરણચિત્રો દોરવાનું કામ મળતું હતું. તાજેતરમાં જ હું નવા શારદામંદિર વિસ્તારમાં શારદાનગર સોસાયટીમાં રહેવા આવ્યો હતો. આ જ વિસ્તારમાં વસંતકુંજમાં શંભુભાઈ અને તેમના ભાઈ ગોવિંદભાઈ પણ રહે. ધૂમકેતુનો બંગલો વસંતકુંજમાં તો ખરો જ અને જરા છેડે આવેલી ગુજરાત સોસાયટીમાં પણ ખરો – નામ ‘કર્ણાવતી’. લેખક પ્રકાશકનાં મન મળી ગયેલાં એટલે સવારે મોર્નિંગ વોકમાં ટહેલવા નીકળી પડે.

ધૂમકેતુસાહેબ લાકડી રાખે. એ લાકડીના ટકોરે જ મેં બારણું ખોલેલું. એ જમાનામાં હજી ‘ડોરબેલ’નો પ્રવેશ થયો ન હતો. મારા બંગલામાં તો ન જ હતો. મારા બંગલાની સામેની બાજુએ ખેતરો હતાં. દૂર ખેતરોમાં ખેતી કરતાં બળદો દેખાતાં તો ઘટાદાર વૃક્ષો અને વનરાજી પણ ખરી. જાતજાતનાં પક્ષીઓનો કલરવ સંભળાય. ચોખ્ખી હવા ! મોર-ઢેલ ચરતાં ચરતાં બંગલાના આંગણામાંય આવી ચડે. થાય છે કેવા સોનેરી દિવસો હતા ! હવે તો આ વિસ્તારમાં પક્ષીઓ પણ દેખાતાં નથી.

અલબત્ત, આભાર તો શંભુભાઈનો કે તેમને કારણે ધૂમકેતુસાહેબ મારે ઘેર

આવ્યા. અને એમની સાથે સંબંધ થયો અને વિકસ્યો. કાંઈ પણ નિમિત્ત હોય તો હું તેમને ત્યાં પહોંચી જતો. મારી સાથે એ ખૂબ પ્રેમથી વર્તતા. એ સિલસિલો એમના સંતાનો દક્ષિણભાઈ, ઘનશ્યામભાઈ અને ઉષાબહેન સુધી ચાલુ રહ્યો. વચ્ચેના અશ્વિનભાઈ સાથે ઓછો નાતો. દક્ષિણભાઈ તો લેખક પણ ખરા. ઘનશ્યામભાઈ એક હોનહાર અધિકારી, જ્યારે ઉષાબહેન વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર અને લેખિકા. શ્રી દક્ષિણભાઈ અને ઉષાબહેન મારે ત્યાં ઘણી વાર આવતાં. જ્યારે ખૂબ જ પ્રેમાળ એવા ઘનશ્યામભાઈ કોઈક વહેલી સવારે એમના કમ્પાઉન્ડમાં થતાં લીંબુ, બોર કે જાંબુની અડધી થેલી ભરીને લઈને પ્રેમથી આપી જતા. ત્યારે તેમનો પિતા - ‘બાપુ’ તરફનો પૂજ્યભાવ અને આદર પ્રગટતો જોયો છે. એ આવે ત્યારે એમના ખુલ્લા હાસ્યથી જાણે ઘર ભરાઈ જતું ! એમની હાજરીથી વાતાવરણ રણકતું થઈ જતું.

અમદાવાદ આવ્યા બાદ જીવનમાં પહેલા પ્રકાશક ‘ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય’ના શંભુભાઈ અને ગોવિંદભાઈ સાથે પરિચય થયો. તે માત્ર તેમની સાથે જ નહિ પણ તેમના આખા કુટુંબ સાથે વિસ્તર્યો. પ્રકાશન-જગત સાથે સ્લેજે ૫૦ વર્ષોના મારા સંપર્કો દરમિયાન મેં પ્રામાણિકતા જોઈ છે પરંતુ લેખક સાથે આટલી સહૃદયતાની લાગણી રાખનારા, આટલા વિવેકી, સરળ પ્રકાશક મેં જોયા નથી. શંભુભાઈને માત્ર દીકરી. ગોવિંદભાઈના ચારેય પુત્ર શ્રી કાન્તિભાઈ, સ્વ. ઠાકોરભાઈ, શ્રી મનુભાઈ (હાલમાં સંચાલન કરતા) અને ડૉ. પ્રકાશભાઈમાં એ સજ્જનતાનો વારસો નખશિખ - કહો કે સવાયો ઊતર્યો છે. ત્યારે શંભુભાઈ પુસ્તકની છાપવા યોગ્ય પસંદગી કરે, લેખકો સાથેનો વ્યવહાર કરે જ્યારે ગોવિંદભાઈ વહીવટ કરે.

આ બંધુઓએ ગાંધીજીના સામયિક ‘નવજીવન’ તથા નવજીવન પ્રકાશનનાં તથા મોન્ટેસોરી પદ્ધતિનાં પ્રકાશનોની સામાન્ય કક્ષાની ફેરી કરીને વ્યવસાયની શરૂઆત કરેલી. ફરી ફરીને પુસ્તકો વેચતાં. દુકાન પણ માંડેલી નહિ, ત્યારે ‘ધૂમકેતુ’ લેખક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા હતા. ૧૯૨૬માં એમનો યશપ્રતિષ્ઠ વાર્તાસંગ્રહ ‘તણખા’ પ્રગટ થઈ ગયો હતો. એટલે શંભુભાઈને ‘ધૂમકેતુ’નું એકાદ પુસ્તક છાપવાની ઇચ્છા થઈ હતી. પણ ધૂમકેતુની પ્રતિભા એવી કે એમને સીધું પૂછવાની હિંમત ચાલી નહિ. એટલે સાહેબની નજીકની કોઈ વ્યક્તિની શોધ આદરી. તો ખબર પડી કે સર્વશ્રી મનુભાઈ જોધાણી, ધીરજલાલ ધ. શાહ, મધુસૂદન મોદી, અનંતરાય રાવળ, રવિશંકર રાવળ વગેરે એમના અંતરંગ મિત્રો હતા. આ મિત્રો એમને જોશીભાઈ કહેતા.

મનુભાઈ જોધાણી સાથે શંભુભાઈને સારો સંબંધ. એમની મારફતે શંભુભાઈએ ધૂમકેતુસાહેબ પાસે ગૂર્જરને એકાદ પુસ્તક આપવા કહેણ મોકલ્યું. મિત્રનું માન રાખી સાહેબે ‘ગોવિંદનું ખેતર અને બીજી વાતો’ નામે એક નાનકડું પુસ્તક ગૂર્જરને છાપવા આપ્યું. આમ છતાં ધૂમકેતુના મનમાં શંકા હતી કે એ પુસ્તકની એમને હિસાબે જે ૩૦-૩૫ રૂપિયાની રોયલ્ટી થાય (ઈ. ૧૯૩૦ની વાત)ને ‘ગૂર્જર’ આપી શકશે કે નહિ. પરંતુ

એમની દહેશત ખોટી પડી અને ગૂર્જરે એમને પૂરેપૂરી રકમ સમયસર ચૂકવી આપી. સાહેબને વિશ્વાસ બેસી ગયો. ત્યાર પછી તે એમના મૃત્યુ પર્યન્ત એમનાં બધાં જ પુસ્તકો ગૂર્જરે જ પ્રગટ કર્યાં.

શંભુભાઈ-ગોવિંદભાઈએ રિચી રોડ (ગાંધીરોડ) પર રતનપોળના નાકે મેડા પર દુકાન ખોલી. ‘ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય’ સંસ્થા સારી રીતે ગોઠવાઈ ગઈ. જાણીતા લેખકોનો સહકાર મળવા લાગ્યો. મનુભાઈ જોધાણીએ સ્નેહસંબંધે શંભુભાઈને કહ્યું : ‘હવે તમે મેઘાણીભાઈનાં પુસ્તકો પણ પ્રગટ કરો. તમે કહો તો હું વાત કરું.’

મનુભાઈ જોધાણી દ્વારા મેઘાણીભાઈને સંદેશો મોકલવામાં આવ્યો. પણ મેઘાણી તો ખૂબ સજાગ અને ચોકસાઈવાળા. ખાતરી કર્યા વિના કોઈ પગલું ભરે નહિ. એક વાર તે સમયનો એક પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ આપવાનો પત્ર એમને મળ્યો ત્યારે પણ એ એવોર્ડ આપનારાઓ કોણ છે તેને વિશે માહિતી મેળવ્યા પછી જ હા પાડેલી. યોગાનુયોગ મેઘાણીભાઈ અમદાવાદ આવેલા અને ધૂમકેતુસાહેબને ત્યાં જ ઊતરેલા. ત્યારે એમણે ગૂર્જર વિશે જોશીભાઈને અભિપ્રાય પૂછ્યો અને સાહેબે ખૂબ જ ઉમળકાથી ગૂર્જરની ભલામણ કરેલી. શંભુભાઈ રાજી થઈ કહે છે કે મેઘાણીભાઈનાં પુસ્તકો તો અમને મળ્યાં પણ જોશીસાહેબ અમારે માટે ‘શાખ’ બની રહ્યા.

જ્યારે પણ મારા વ્યાવસાયિક કામ પ્રસંગે મારે ‘ગૂર્જર’ કાર્યાલયની ગાંધી રોડ પર આવેલી જૂની દુકાન ઉપર મેડીએ જવાનું થતું ત્યારે ઘણી વાર ‘ધૂમકેતુ’સાહેબ અને મનુભાઈ જોધાણી ત્યાં બેઠેલા જ હોય. મનુભાઈ જોધાણી ‘સ્ત્રીજીવન’ નામે માસિક ચલાવતા. ઝવેરીવાડમાં તેમની ઑફિસ.

શ્રી વર્ષાબહેન અડાલજા એક જગ્યાએ પોતાના પિતા ગુણવંતરાય આચાર્યના આ સમયનાં સ્મરણો નોંધે છે – ‘અમદાવાદના લેખકમિત્રોની મંડળી જામે. ‘ચા-ઘર’ મંડળની સ્થાપના થઈ. એની એક પણ બેઠક એવી ન હોય જેમાં પપ્પાની અલકમલકની વાતો ન હોય. ધૂમકેતુ અને પપ્પા – સામસામી વાતોની રમઝટ એવી જામે કે રાત પડે કોઈ ઊઠવાનું નામ તો લે ! વાતોનો ડાયરો જમાવવાની અજબ કળા હતી એમનામાં. નાની ઉંમરે જીવા સોતાની શેરીને નાકે ‘ઓટલો’ જમાવતા, રાણપુરમાં ‘સૌરાષ્ટ્ર’ પત્રના પ્રેસના ઓટલે વાતો એવી લડાવી લડાવીને થાય અને એમાંય જો ચાના કપ ખણખણતા રહે તો તો કૂકડો બોલ્યે સવાર. આ ચા-ઘરના રસિયા ધીરજલાલ ધ. શાહે રોજેરોજની ડાયરી રાખી પુસ્તક પણ પ્રગટ કર્યું.’ તે પુસ્તકમાં તેઓ નોંધે છે –

આમ તો અમે – અમે એટલે શ્રી ધૂમકેતુ, શ્રી મનુભાઈ જોધાણી અને હું લગભગ દરરોજ સાંજે ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયમાં મળતા, કલાક-બે કલાક અલકમલકની વાતો કરતા; વિચારવિનિમય કરતા; આ રીતે પ્રકાશક-લેખક વચ્ચેનો સંબંધ કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈએ એનું જાણ્યે-અજાણ્યે – જાણે અમે દંષ્ટાંત સર્જી રહ્યા હતા. આમાં કદીક શ્રી મધુસૂદન મોદી અને પ્રોફેસર અનંતરાય મ. રાવળ પણ રવિવાર જેવા રજાના દિવસે

સહકાર આપતા થયા. શ્રી ગુણવંતરાય આચાર્ય અમદાવાદમાં સ્થિર થયા એટલે તેઓ પણ આ પ્રવાહમાં ભળ્યા; અને શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી - ‘બાપુ’ અવારનવાર બોટાદથી આવતા થયા એટલે અમારો ડાયરો જામવો શરૂ થયો; ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયનું આતિથ્ય અને મમત્વ આમાં કારણભૂત હતાં - ધૂમકેતુનું વ્યક્તિત્વ પણ.

અમારો આ ડાયરો ધીમે ધીમે ‘ચા-ઘર’નું સ્વરૂપ ધારણ કરતો થયો; અને તા. ૧૬-૨-૩૭ના રોજ એણે ‘ચા-ઘર’નું નામ ધારણ કર્યું. સાથે સાથે અમને સૌને લાગ્યું કે, લગભગ દરરોજ મળનારા આપણે ‘ગૂર્જર’ને ભારરૂપ ન થતાં કાંઈક રસ્તો કાઢવો જોઈએ. આથી સૌએ મળી વિચાર કર્યો કે અક્કેક વાર્તા ‘ચા-ઘર’ના નામે સંગ્રહ રૂપે પ્રકટ કરવી; અને જે પુસ્તકાર ‘ગૂર્જર’ તરફથી મળે તેમાંથી ‘ચા-ઘર’નું ખર્ચ કાઢવું.

સાથે સાથે ધૂમકેતુએ જ કેટલાંક બંધનો રજૂ કર્યા; જે સૌએ માન્ય કર્યા : ૧. ‘ચા-ઘર’ના સભ્યોની સંખ્યા સાતની રહેશે. જો કોઈ સાહિત્યકારને ઉમેરવાની ઇચ્છા થાય તો સાતેયની - સર્વસંમતિ જરૂરી રહેશે. ૨. ગૂર્જરનો અડધો મત; સાત સભ્યોનો એક્કેક મત. સાડાત્રણ મત થાય ત્યારે જ ‘ચા-ઘર’ની ગણપૂર્તિ થઈ ગણાય; અને ‘ચા-ઘર’ની રકમમાંથી ખર્ચ થઈ શકે. ૩. બને ત્યાં સુધી અક્કેક સાહિત્યકારને અનૂકૂળ દિવસે ‘ચા-ઘર’ નિમંત્રણ આપવું.

અને આ નિર્ણય લેવાયા પછી ચા-ઘર : ભાગ ૧ (સામાજિક વાર્તાઓ), ચા-ઘર : ભાગ ૨ (ઐતિહાસિક વાર્તાઓ), પ્રકટ થઈ ! જે આવકાર પણ પામી. વધુમાં ‘ગૂર્જર’ના સૌજન્યથી પુસ્તકારની રકમ સારી મળી : ગૂર્જર સારી રોયલ્ટી આપી. ચા-નાસ્તાનો ખર્ચ કાઢતાં પણ પૈસા વધ્યા. જેમાંથી દરેક સભ્યને કાંઈ ને કાંઈ ભેટ મળી.

‘ચા-ઘર’ના બે સંગ્રહો પ્રગટ થયા. પણ એક નવો પ્રશ્ન ઊભો થયો. ‘ચા-ઘર’ માટે મળવું ક્યાં ? આ માટે અમને તકલીફ રહી. શરૂ શરૂમાં તેઓ ગૂર્જરમાં મળતા. પરંતુ નાની દુકાનમાં ગ્રાહકો આવતા તેમાં વળી આ ટોળું બેઠું હોય ! એટલે દુકાનમાં ભીડ થઈ જતી એટલે ત્યાંથી છોડી તે સમયની અમદાવાદની જાણીતી હોટેલો - ‘લક્ષ્મીનિવાસ’, ‘ચંદ્રવિલાસ’, ‘મોડેલ ટોકિઝનું રેસ્ટોરન્ટ’, ‘વાડીલાલ સોડા ફાઉન્ટન’ વગેરે સ્થળો બદલાતાં રહ્યાં. થોડો સમય બધું બરાબર ચાલ્યું - પછી ગુણવંતરાય આચાર્ય અમદાવાદ છોડી મુંબઈ ગયા અને ધીમે ધીમે બધું વિખરાઈ ગયું (૧૯૪૪). થોડા વર્ષે પાનકોર નાકા પર જ ગૂર્જરના પ્રેસ ‘શારદા મુદ્રણાલય’માં શ્રી જયભિખુ બેસતા. એ સ્થાન બીજું ‘ચા-ઘર’ બન્યું. ત્યાં મેઘાણીને બાદ કરતાં સાહિત્યકારોનો મેળો જામવા માંડ્યો. તેમાં ઉમેરાયા - પન્નાલાલ પટેલ, ધીરુભાઈ ઠાકર, નાનુભાઈ શાસ્ત્રી, પ્રભાત પ્રોસેસ સ્ટુડિયોના ગોવિંદભાઈ પટેલ, ચિત્રકાર કનુ દેસાઈ, ચંદ્ર ત્રિવેદી, સી. નરેન અને આ લેખક.

ધૂમકેતુ અને ગૂર્જરના સંબંધો ગાઢ થતા ગયા. પરસ્પર પ્રેમસંબંધોના પરિણામે ૧૯૫૨માં સાહેબને ૬૦ વર્ષ પૂરાં થતાં ૧૯૫૩માં ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયે તેમનો

ષષ્ટિપૂર્તિ સમારંભ પોતાના કાર્યાલયમાં જ - સાહિત્યકારોની ઉપસ્થિતિમાં ઊજવ્યો. તે વર્ષોમાં હોલમાં સમારંભો યોજવાની પરંપરા ન હતી. મનુભાઈ જોધાણીએ ‘ધૂમકેતુ - ષષ્ટિપૂર્તિ - અભિનંદન ગ્રંથ’ પ્રગટ કર્યો. એક પ્રકાશક - પોતાના લેખકનું કરેલું આ સન્માન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કદાચ પ્રથમ અને ઊંચી કોટિનું હતું.

આ પ્રસંગે દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીના હસ્તે ‘ધૂમકેતુ’ને રુદ્રમાળની શિલ્પકૃતિની ચાંદીની પ્રતિકૃતિ ભેટ આપવામાં આવી હતી. ધૂમકેતુસાહેબને સરસ સચિત્ર ડિઝાઇનવાળું હસ્તલિખિત માનપત્ર આપેલું. સાહિત્યક્ષેત્રના વિદ્વદ્જનો તેમજ શહેરના અગ્રણી નાગરિકોએ તેમાં હાજરી આપી હતી. તેની મૂળ ડિઝાઇન મોટી ફોટોફ્રેમમાં મઢીને ગૂર્જરની ઓફિસમાં વર્ષો સુધી દીવાલની શોભા બની રહી હતી.

મારા જીવનમાં મેં બે લેખકોની આંખમાં વિશિષ્ટ ચમકાર જોયો છે. એક ધૂમકેતુ અને બીજા પન્નાલાલ. તેમની આંખો પાણીદાર-ધારદાર. પન્નાલાલ આંખોમાં - વધારામાં અમી વરસતું અનુભવાય અને ધૂમકેતુની આંખોમાં વીંધી નાખે તેવી તેજસ્વિતા વરતાય. માથે કાળી ટોપી પહેરે ત્યારે રશિયન લેખક જેવા જણાય.

મારા અનુભવે ઘણા ખ્યાતનામ સાહિત્યકારોનાં સંતાનો તેમના પિતાનાં સ્મરણો સાચવવાની કે તેના થકી ગૌરવ અનુભવવાની સંવેદનશીલતા ગુમાવી બેઠા છે. તેમના પૂર્વજોના નામોનિશાન મિટાવી દીધાં છે. આ સંદર્ભે ‘ધૂમકેતુ’ના સંતાનોએ - સૌને રાજીપો થાય એટલો પૂજ્યભાવ એમના પિતા પ્રત્યે બતાવ્યો છે. ‘બાપુ’ બોલતાં એમની આંખોમાં મેં આદર છલકાતો જોયો છે.

ઇંગ્લેન્ડની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીનાં નિમંત્રણથી મારે લંડન જવાનું હતું (૧૯૮૮). સાહિત્યકારોની ડોક્યુમેન્ટરી બનાવવા નિમિત્તે હું કેમેરામેન વગેરેની ટીમ સાથે એમને ત્યાં ગયો ત્યારે એક દૃશ્ય જોઈ મારું હૃદય આનંદથી છલકાઈ ગયેલું. તેમનાં સંતાનોના હૃદયમાં પિતા પ્રત્યે જેવો આદર હતો તેવો જ આદર સ્મારક કરીને તેમણે ઘરમાં સ્નેહથી સાચવ્યો હતો. ધૂમકેતુસાહેબ જે પલંગ પર આરામ કરતા હતા, જ્યાં બેસીને ઢીંચણ પર ટેકવીને લખતા હતા તે પલંગ પર વ્યવસ્થિત ચાદર પાથરેલી, તેમનું ઓશીકું, અઢેલવાનો તકિયો, થોડાં પુસ્તકો, કાગળો, પેન, શાલ, ભીંતે લટકાવેલી તેમની કફની અને પલંગને ટેકે લાકડી, નીચે ફરસ પર વ્યવસ્થિત મૂકેલા ચંપલ... લાગે કે જાણે હમણાં જ ઊભા થઈને, ચંપલ પહેરીને સાહેબ ચાલવા માંડશે...

અશ્વિન મહેતા

(જ. જુલાઈ ૧૯૩૧, સૂરત - અ. ૨૬ જુલાઈ ૨૦૧૪, તીથલ, વલસાડ)

ગુજરાતી ભાષા બડભાગી છે કે કળાકારોએ પણ એની ખાતર-બરદાશ કરી છે. તેમજ ગુજરાતી ભાષા પણ પુણ્યશાળી છે કે સાહિત્યકારોએ યત્કિંચિત્ લલિત કલાઓ વિશે લખ્યું છે. સમાજ એથી દૃશ્યકલાઓ પ્રત્યે અભિમુખ થયો ને એમ ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધ બની. જે કામ સંગીત-લલિતકલાની અકાદમીઓ દ્વારા થયું જોઈતું હતું તે કામ ગુજરાતી સાહિત્યકારો દ્વારા થયું છે. સંસ્થાકીય અને બિનસંસ્થાકીય સામયિકોનાં આવરણો અને એમાં પ્રકટ થતા કલાવિષયક લેખોનો જશ સાહિત્યકારોને મળવો ઘટે. (આધુનિક) ગુજરાતની કલાની તવારીખને સમજવા માટે કલાના ઇતિહાસકારોએ સાહિત્યનાં પાનાં ખસૂસ ઉથલાવવાં પડશે. અશ્વિન મહેતા વિશે આજે લખું છું ત્યારે આટલી રાવ ફરિયાદ ન નોંધાવું તો નગુરો ને નગુણો લેખાઉં. રવિશંકર મ. રાવળ, અશ્વિન મહેતા, ગુલામમોહમ્મદ શેખ, જ્યોતિ ભટ્ટ, વ. કેટલાંક એવાં નામો છે જેમણે ગુજરાતી ગદ્યની નોખી તરેહો રચી છે. અશ્વિન મહેતાનું પુસ્તક ‘છબિ ભીતર’ની એકાધિક રીતે અને રૂપે અપૂર્વ છે અને યશોદાયી પણ.

તારીખ ૨૬ જુલાઈ ૨૦૧૪ના રોજ તીથલ, વલસાડ ખાતે ભારતના આ વિશ્વવિખ્યાત છબિકારનું અવસાન થયું. મુંબઈની તામઝામને મૂકી જેણે તીથલના દરિયાનું શરણું લીધું હતું, જેમણે લખ્યું હતું,

‘દરિયા જીવતાં શમણે રમજો,

દરિયા મરતાં પડખે સૂજો;

દરિયા ભવભવના અમ સાથી,

દરિયા અમને વહાલા વહાલા..’

એમણે દરિયાની પડખે વિરામ લીધો. અવિરામ જેમની ચેતના જાગતી રહી, કલાકાર તરીકે જેમની નિરાકારની લગની હતી, એવા એ આકાશના પેલે પારના આકાશોમાં લીન થઈ ગયા. ‘છબિ ભીતર’માં પોતાના જીવનનો ગણતરીના શબ્દોમાં આપેલો હિસાબ અર્થાત્ એમનો વિલક્ષણ આત્મપરિચય :

‘૧૯૩૧ના ચોમાસાની સાંજે સૂરતમાં સૌપ્રથમ ઉંઆ... ઉંઆ... સાત વરસ સુધી અલીગઢ પાસેના હાથરસમાં ઉછેર. હિંદી જ આવડતી. કાળક્રમે, ખબર નહીં પડે એમ માતૃભાષા ગુજરાતી પ્રગટ થઈ.

ફોટોગ્રાફીના આઠ છબિગ્રંથો પ્રકાશિત. બીજા ત્રણ તૈયાર, પણ પ્રકાશિત થવાની શક્યતા નહિવત્. ફોટોગ્રાફીમાંથી નિવૃત્તિ ઈ.સ. ૨૦૦૦.'

પરબમાંજ પ્રકાશિત એક લેખ, 'વણદીઠું વેધે તે શૂર'માં તેઓ નોંધે છે, "સુડતાલીસ વર્ષની મારી આ ફોટો-કારકિર્દીની ફલશ્રુતિ એટલે વીસ એક વ્યક્તિ, એક-વિષયક પ્રદર્શન અને આઠ છબિગ્રંથો. લગભગ છ મહિના કેરળ, હિમાચલ, ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં ફરીને આયુર્વેદની સો વનસ્પતિના ફોટા ઝંડુ માટે પાડેલા પણ એનાં મુદ્રણ અને ડિઝાઇન એટલાં નબળાં હતાં કે એ પુસ્તકને મારાં પ્રકાશિત પુસ્તકોમાં ગણતો નથી. તાજ હોટલ માટે ભારતના મરી-મસાલા પર મોટો 'પ્રોજેક્ટ' કરેલો પણ પુસ્તકની 'કસુવાવડ' થઈ ગઈ ને ફોટાનો સાવ પરચૂરણ ઉપયોગ જ થયો. એ વખતે નવ મહિના પેટમાં પાળી પોષેલું બાળક મૂએલું જન્મે એવો ભાવ થયેલો."

આપણામાંનાં કેટલાં આમ આટલી તટસ્થતાથી પોતાના વિશે કહી શકશે?!

18

સાભાર સ્વીકાર

પ્રકીર્ણ

(૧૯) ગાંધીજીની જીવનયાત્રા એમના જ શબ્દોમાં : સંકલન મહેન્દ્ર મેઘાણી, પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૧૧, લોકમિલાપ ટ્રસ્ટ, ભાવનગર પૃ. ૮+૧૯૨ છબી. પૃ. ૨૪, રૂ. ૬૦/- (૨૦) રવીન્દ્ર : એક મેઘધનુષી વ્યક્તિત્વ : રિદ્ધિ પટેલ, ૨૦૧૪ : આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ, અમદાવાદ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૯૦/- (૨૧) અંતે પ્રેમનો પ્રેમ : અનુ. પ્રીતિ સેનગુપ્તા, ૨૦૧૪, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈઅમદાવાદ, પૃ. ૧૨૮, રૂ. ૯૯/-

હાસ્ય

હાસ્યેન સમાયવેત : સંપાદક : દીપક દોશી, ૨૦૧૨, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, પૃ. ૧૨૧, રૂ. ૧૦૦/-

શ્રાવણી અમાસે જ્યારે પરિષદની પ્રવૃત્તિની વહી લખું છું ત્યારે વરસાદ વરસી ચૂક્યો છે. જુલાઈના અંતમાં વરસાદે મહેર કરી અને આજે વળી પાછો એ વરસી રહ્યો છે.

મોટે ભાગે ઓગસ્ટ વરસાદની ઋતુ રહી છે ત્યારે પણ પરિષદમાં બુધસભા નિયમિત રીતે મળે છે. એ જ રીતે પાક્ષિકીનો કાર્યક્રમ પણ થતો જ રહે છે. નવા સર્જકો એમની કૃતિ લઈને આવે અને એની ખુલ્લા મને ચર્ચા થાય તેમ આ બંને પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. ૭મી ઓગસ્ટે રવીન્દ્રનાથનું સ્મરણ રવીન્દ્રભવન દ્વારા થાય છે. આ વખતે સુપ્રિયા રોયનું પરિષદમાં રવીન્દ્રભવનમાં આવવું એ યોગ સૌને આનંદપ્રદ રહ્યો. સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હીની સાથે કવિસંધિનો કાર્યક્રમ ૨૩મી ઓગસ્ટે સંપન્ન થયો. યજ્ઞેશ દવેએ એમની કવિતાનો પાઠ કર્યો હતો અને કવિતાના ઉત્તમ ભાવકો તે કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ કાર્યક્રમનું સંચાલન ક્રિષ્ણા રાવે કર્યું હતું અને યજ્ઞેશ દવેનો પરિચય પ્રવીણ પંડ્યાએ આપ્યો હતો. કાવ્યપાઠ પછી પ્રશ્નોત્તરી અને મુક્ત ચર્ચા થઈ હતી અને મહામંત્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સૌનો આભાર માન્યો હતો. આ દરમિયાન પરિષદ-પ્રમુખ ધીરુભાઈ પરીખ અમેરિકા ગયા છે અને ત્યાંથી ઇ-મેઈલ દ્વારા તેમનો સંદેશો આવ્યો છે કે ત્યાં જ યોજાયેલા કાર્યક્રમમાં એમણે પરિષદની વાતો ત્યાંના ગુજરાતી સમાજને પહોંચાડી છે. બીજી બાજુ જ્ઞાનસત્ર માટેની તૈયારી પણ ચાલી રહી છે.

મધ્યપ્રદેશના ઇન્દોર શહેરમાં ૨૮મા જ્ઞાનસત્રમાં સાહિત્ય સાથે નિસ્બત ધરાવતા સૌ કોઈ આવે તેવી પરિષદની અપેક્ષા છે.

જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળાના ઉપક્રમે તા : ૨૬-૭-૨૦૧૪ના રોજ શ્રી અનંતરાય રાવળના સર્જનકાર્ય પર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી ધીરુભાઈ પરીખે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. કાર્યક્રમના આરંભમાં ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિરના કાર્યકારી નિયામકશ્રી પારુલબહેન દેસાઈએ જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળા અંગેની ભૂમિકા બાંધીને અનંતરાય રાવળના વ્યક્તિત્વ વિશે કેટલીક મહત્વની ચર્ચા કરી હતી. ત્યારબાદ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લભાઈ રાવલે શ્રી ધીરુભાઈ પરીખના સર્જન અને વ્યક્તિત્વ અંગે પરિચય આપ્યો હતો.

પ્રમુખશ્રી ધીરુભાઈ પરીખે પોતાની આગવી પ્રવાહી અને સાદી-સરળ શૈલીમાં

અનંતરાય રાવળના વ્યક્તિત્વ અને વિવેચનકલા અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કર્યા હતા. પ્રારંભમાં ધીરુભાઈ પરીખે સર્જન અને વિવેચન વચ્ચેના સંબંધ વિશે વાત કરતાં બેન જોન્સન, એઝરા પાઉન્ડ અને એલિયટનાં સર્જન અને વિવેચન વિશેના વિચારો અંગેની ચર્ચા કરી. તેમણે અધ્યાપકીય વિવેચન, વિવેચનપૂર્વક અધ્યાપન અને વિવેચન એમ ત્રણેય સંજ્ઞા અને તેની પ્રક્રિયા વચ્ચેની ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરી આપી હતી. ન્હાનાલાલ અને ગોવર્ધનરામ અનંતરાય રાવળના પ્રિય સર્જકો હતા, તેમ છતાં અનંતરાય રાવળે તેમના સર્જન અંગે દોષદર્શન અને માર્ગદર્શનનું કર્તવ્ય પણ તે ભૂલ્યા નહોતા. વળી અનંતરાય રાવળનાં ૧૦ જેટલાં પુસ્તકોમાં સૈદ્ધાંતિક અને કૃતિલક્ષી એમ બન્ને પ્રકારનાં વિવેચનો મળે છે. તેમનાં પુસ્તકોનાં શીર્ષકોમાં ‘સાહિત્ય’ શબ્દ વિશેષપણે જોવા મળે છે. ઉપરાંત તેમની શબ્દપસંદગી પણ પુસ્તકના વિષયો સાથે સુસંગત હોય છે, તે અંગે ચર્ચા કરીને અનંતરાય રાવળની શબ્દપસંદગી અને અભ્યાસનિષ્ઠા અંગે વાત કરી હતી. વિવેચન સર્જનને કઈ રીતે ઉપકારક નીવડે છે, તે અંગે ચર્ચા કરતાં તેમણે એક પ્રસિદ્ધ અને રસપ્રદ ઉદાહરણ આપતાં કહ્યું કે, એલિયટે ‘ધ વેસ્ટ લેન્ડ’ને પ્રગટ કર્યા પૂર્વે એઝરા પાઉન્ડને બતાવેલું. એઝરા પાઉન્ડે તેમાં કેટલુંક સંવર્ધન કર્યું હતું. ત્યારબાદ એલિયટે તેને પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આ સંવર્ધિત કૃતિ, પાછળથી પ્રસિદ્ધ થયેલી મૂળ કૃતિ ‘અનકટ વેસ્ટ લેન્ડ’ કૃતિ કરતાં વિશેષ ઉત્તમ અને આસ્વાદ્ય હતી. તેમણે અનંતરાય રાવળની એક સારા વાચક તરીકે, એક અભ્યાસુ તરીકે, તેમની સમયસૂચકતા અંગે ચર્ચા કરીને અનંતરાય રાવળને ‘ગાંધીયુગમાં કામ કરતા પંડિતયુગના વિવેચક’ તરીકે ઓળખાવ્યા હતા.

તા.૨૧-૮-૨૦૧૪ના રોજ પાક્ષિકીમાં શ્રી અંજલી ખાંડવાળાએ ‘બા છે’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. અને શ્રી અજયસિંહ ચૌહાણે વાર્તાકાર શ્રી દશરથ પરમારની વાર્તા ‘દરબારગઢની બીજી મુલાકાત’નો આસ્વાદ કરાવ્યો હતો.

પરિષદના આગામી કાર્યક્રમો

જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળા

સંયોજક : પારુલ કંદર્પ દેસાઈ, તા.૨૩-૯-૨૦૧૪ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-સંચાલિત ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર અંતર્ગત જન્મશતાબ્દી વ્યાખ્યાનમાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. આ વ્યાખ્યાનમાળામાં મૂર્ધન્ય સાહિત્યકાર મુકુન્દરાય પારાશર્ય વિશે શ્રી રમેશ ર. દવે વ્યાખ્યાન આપશે. અને ચરિત્રગ્રંથ ‘મારાં મોટીબા અને બીજી સત્યકથાઓ’માંથી જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ પઠન કરશે.

પાક્ષિકી

તા. ૪-૯-૨૦૧૪ના રોજ પ્રફુલ્લ રાવલ ‘શીલાએ જાણ્યું અને...’ વાર્તાનું પઠન કરશે અને દીવાન ઠાકોર વાર્તાકાર શ્રી ગિરીશ ભટ્ટની વાર્તા ‘સુગંધ’નો આસ્વાદ કરાવશે.

સાંજે ૬.૧૫ કલાકે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ૨૮મા જ્ઞાનસત્રનો વિગતવાર કાર્યક્રમ

તારીખ : ૧૯/૨૦/૨૧ ડિસેમ્બર ૨૦૧૪

યજમાન સંસ્થા : શ્રી ગુજરાતી સમાજ, ઇન્દોર (મ.પ્ર.)

પહેલી બેઠક : તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર : સવારે ૧૧.૦૦થી ૧.૦૦

ઉદ્ઘાટન

ગીત : સંગીતવૃંદ

સ્વાગત : પ્રમુખશ્રી (યજમાન સંસ્થા)

મંત્રીશ્રી (યજમાન સંસ્થા)

ઉદ્ઘાટક/અતિથિ : -

અધ્યક્ષ : શ્રી ધીરુ પરીખ

પ્રમુખશ્રીનો પરિચય : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

પ્રાસંગિક : શ્રી રઘુવીર ચૌધરી, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ

પરિષદનો અહેવાલ : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ (મહામંત્રી)

આભાર : શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ

સંચાલન : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

બીજી બેઠક : તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, બપોરે ૨.૩૦થી ૫.૦૦

સર્જનકર્તૃ પુનઃ મૂલ્યાંકન : બકુલ ત્રિપાઠી

અધ્યક્ષ : શ્રી હસિત મહેતા

(બકુલ ત્રિપાઠીના લલિત-હાસ્યનિબંધો)

અતિથિવિશેષ : શ્રી રતિલાલ બોરીસાગર

બકુલ ત્રિપાઠીના સાહિત્યમાં

રાજકીય કટાક્ષ : ઉર્વીશ કોઠારી

બકુલ ત્રિપાઠીની હાસ્યરચનાઓ : શ્રી જનક નાયક

ત્રીજી બેઠક : તા. ૧૯-૧૨-૨૦૧૪, શુક્રવાર, રાત્રે ૭.૩૦થી ૮.૦૦

પારિતોષિક વિતરણ

બકુલ ત્રિપાઠીનો હાસ્યદરબાર : શ્રી ગુણવંત વ્યાસ

તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સવારે ૮.૦૦થી ૯.૦૦

મધ્યસ્થ અને કાર્યવાહક સમિતિની સંયુક્ત બેઠક

પાંચમી બેઠક : તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સવારે ૧૦.૦૦થી ૧.૦૦

બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૨-૨૦૧૩)

અધ્યક્ષ : શ્રી મનસુખ સલ્લા

કવિતા : શ્રી સુધાબેન ચૌહાણ

નાટક : શ્રી પ્રભુદાસ પટેલ

વિવેચન : શ્રી હેતલ ગાંધી

ચરિત્ર-સાહિત્ય : શ્રી પ્રશાંત પટેલ

અનુવાદ : શ્રી દર્શના ત્રિવેદી

સંચાલન : શ્રી નીતિન વડગામા

છઠ્ઠી બેઠક : (તા. ૨૦-૧૨-૨૦૧૪, શનિવાર, સાંજે ૩.૦૦થી ૬.૦૦

બે વર્ષના સાહિત્યનું સરવૈયું (૨૦૧૨-૨૦૧૩)

અધ્યક્ષ : શ્રી માધવ રામાનુજ

ટૂંકી વાર્તા : શ્રી દીવાન ઠાકોર

નવલકથા : શ્રી કેશુભાઈ દેસાઈ (૨૦૧૨)

શ્રી કનૈયાલાલ ભટ્ટ (૨૦૧૩)

નિબંધ : શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકી

સંશોધન-સંપાદન : શ્રી પિકી પંડ્યા

બાળસાહિત્ય : શ્રી મીનાક્ષી ચંદારાણા

સંચાલન : શ્રી કીર્તિદા શાહ

સાતમી બેઠક : રાત્રે ૮.૩૦થી યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ

નાટક અતિથિવિશેષ : શ્રી ઉપેન્દ્ર ત્રિવેદી

આઠમી બેઠક : તા. ૨૧-૧૨-૨૦૧૪, રવિવાર, સવારે ૯.૦૦થી ૧૧.૩૦

સાહિત્યસ્વરૂપ : નવી સદીનાં નાટકો : પ્રવાહો અને પડકારો

અધ્યક્ષ : શ્રી મહેશ ચંપકલાલ

અતિથિવિશેષ : શ્રી સતીશ વ્યાસ

બદલાતું નેપથ્ય : શ્રી પ્રવીણ પંડ્યા

ઐતિહાસિક, પૌરાણિક અને

ચરિત્ર કેન્દ્રી નાટકો, નવી સદીમાં : શ્રી ધ્વનિલ પારેખ

‘નવી’ સદીમાં ‘જૂનાં’ નાટકો : શ્રી મહેન્દ્રસિંહ પરમાર

સંચાલન : શ્રી અજિતસિંહ ચૌહાણ

નવમી બેઠક : સમાપન બેઠક, બપોરે ૧૧.૩૦થી ૧૨.૩૦

આભારદર્શન : યજમાન સંસ્થા વતી :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી : શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ

નોંધ : જ્ઞાનસત્રમાં ભાગ લેવા ઇચ્છતા પ્રતિનિધિઓએ ભોજન-ઉતારા શુલ્ક રૂ. ૩૦૦

તથા પ્રતિનિધિ શુલ્ક રૂ. ૨૦૦ ભરવાના રહેશે. કુલ રૂ. ૫૦૦ થશે. વિદ્યાર્થીઓએ ૫૦%

રકમ રૂ. ૨૫૦ ભરવાના રહેશે. (કાર્યક્રમનો અહેવાલ રજૂ કરનાર વિદ્યાર્થીને પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.) ભોજન-ઉતારા અને પ્રતિનિધિ શુલ્ક તા. ૧૦-૧૨-૨૦૧૪ સુધીમાં પરિષદ કાર્યાલય અમદાવાદમાં ભરી દેવાથી વ્યવસ્થા સરળ થશે, ત્યારબાદ સ્વીકારવામાં આવશે નહીં.

સાહિત્યવૃત્ત

‘સાહિત્યસંગમ’ સુરતના ઉપક્રમે ૨૦૦૦થી પણ વધુ મુક્તકોના રચયિતા કવિશ્રી ડૉ. દિલીપ મોદીના નવા મુક્તકસંગ્રહ ‘હે સખી ! તું રક્તમાં મારા વહે છે.’ લોકાર્પણ-સમારોહમાં પ્રમુખસ્થાને સાહિત્યકાર શ્રી નાનુભાઈ નાયક ઉપસ્થિત રહ્યા હતા.

વિશ્વકવિતા કેન્દ્ર અંતર્ગત

તા. ૩, ૧૦, ૧૭-૮-૨૦૧૪ના રોજ બુધસભા અને તા. ૨૪-૮-૨૦૧૪ના રોજ વ્યાખ્યાન. સાંજે ૭-૦૦ કલાકે.

ગુજરાતના કર્મશીલોને લંડન ખાતે સરદાર પટેલ

વિચાર-પ્રસાર સેવા માટે ખાસ સન્માન

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી ગુજરાતભરમાં વિવિધ માધ્યમથી સરદાર પટેલના વિચાર-પ્રસારને ગામડે ગામડે પહોંચાડવાનું કામ કરનારા મહાનુભાવોના આ કામને ધ્યાનમાં લઈને ધી ઇન્ડો બ્રિટિશ કલ્ચરલ એક્સ્ચેન્જ(UK) ગુજરાત ખાતેના પ્રતિનિધિ શ્રી રમેશભાઈ પ્રજાપતિએ જણાવ્યું હતું કે આ સન્માન માટે ગુજરાતમાંથી સર્વશ્રી પી.કે.લહેરી, ઉર્વીશ કોઠારી, મણિલાલ પટેલ, રીઝવાન કાદરી, વિદ્યુત જોષી, ભીમજીભાઈ નાકરાણી અને ઘનશ્યામભાઈ પટેલને વિચાર પ્રસારની ખાસ સેવાને યાદ કરી, બિરદાવી અને પ્રતીકાત્મક મેમેન્ટો આપવામાં આવ્યા હતા.

વ્યાખ્યાનો

શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી લોકસાહિત્ય અને ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના સંયુક્ત ઉપક્રમે ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશ્રેણી અંતર્ગત શ્રી યોગેશભાઈ ગઢવીએ ‘ચારણી કથાપ્રસંગોનું પ્રસ્તુતીકરણ’ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ભદ્રંકર વિદ્યાદીપક વ્યાખ્યાનના ૨૦૦મા વ્યાખ્યાન પ્રસંગે શ્રી નિરંજન ભગતે ‘બ્રહ્માંડ : અંત ભણી વિશેના વક્તવ્યમાં જણાવ્યું કે સમયના પ્રવાહ સાથે એક સમયે આપણા ઋષિઓએ વિજ્ઞાનની ખોજ કરી એ જ રીતે આજના યુગમાં વિજ્ઞાન સતત જુદી જુદી શોધો કરે છે. આ પ્રસંગે ડૉ. સુબોધ ઝવેરીકૃત ‘બ્રહ્માંડ : એક રહસ્ય અને આધુનિક વિજ્ઞાન’ પુસ્તકનું વિમોચન પ્રો. પ્રહ્લાદભાઈ છ. પટેલે કર્યું હતું અને ત્યાર પછી ‘બ્રહ્માંડ : અંત ભણી’ વિશે ડૉ. સુશ્રુત પટેલે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

વિજ્ઞાન-કથા-લેખકોને

ગુજરાતી પ્રતિનિધિ વિજ્ઞાનકથાઓનો કોઈ સંગ્રહ પ્રકાશિત થયેલ નથી તેના અનુસંધાને 'ગુજરાતી પ્રતિનિધિ વિજ્ઞાનકથાઓ'ના સંપાદન હેતુ વિજ્ઞાન-કથા-લેખકો પાસેથી તેમની શ્રેષ્ઠ વિજ્ઞાનકથા માટે ટહેલ નાખવામાં આવે છે. તો લેખકોએ નીચેના સરનામે વિજ્ઞાનકથા મોકલી આપવા વિનંતી છે.

ડૉ. રવીન્દ્ર અંધારિયા, ૨, અનુશીલ એપાર્ટમેન્ટ, ૧૦-એ, સરસ્વતી નિવાસ સોસાયટી, જૈન મર્ચન્ટ ટેરાસર પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭.

“છેવટે તો ‘ગાળો’ ખાવાનું કામ છે આ...”

(પત્રચર્યા)

પ્રિય યોગેશભાઈ [તંત્રીશ્રી : ‘પરબ’]

વંદન,

ભાઈશ્રી દર્શક આચાર્ય, ‘પરબ’ : જુલાઈ-૨૦૧૪માં ‘૨૧મી સદી : ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રથમ દાયકો’ (લેખાંજોખાં) વિશેષાંકમાં, મેં ‘છાંદસ-અછાંદસ’ કવિતા વિશે કરેલા સુદીર્ઘ લેખ સંદર્ભે; ચર્યાપત્ર લખ્યો છે. દર્શકના પત્રથી અને એમણે ખાસ્સું વાંચીને જે વિગતો રજૂ કરી છે એનાથી મને આનંદ થયો છે. એમનો ચર્યાપત્ર મૂળે ‘પિતૃપ્રેમ-ભક્તિ’-માંથી પ્રગટી આવ્યો છે. દર્શકની આવી લાગણીને પણ હું સહજ ગણીને આવકારું છું. એમણે મારી વિરુદ્ધ તો કશું જ નથી લખ્યું પણ મોટે ભાગે ‘ખરેખરી કવિતા’-ની ખેવનાને બાજુ પર મૂકીને, ‘કાચીપાકી’ – [પૂર્વ પેઢીના કવિઓનો સંદર્ભ બાદ કરતાં] – અથવા કવિતા બનવા મથતી રચનાઓના પક્ષમાં દલીલો કરી છે. છતાં એમની મહેનત માટે માન થાય છે. આજે આટલું વાંચે છે ને ચિંતા કરે છે તો આવતીકાલે એ પોતે જ ‘કવિતા’નો પક્ષ લઈને ‘અકવિતા’ - પડકારશે. બ્રેવો ! દર્શકભાઈ !

ભાઈશ્રી દર્શકના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ત્રણચાર મુદ્દાઓ ટૂંકમાં ટાંકી શકાય એમ છે. આપણે દાયકાનું સાહિત્ય-સરવૈયું આપતા હોઈએ ત્યારે; કવિઓની વસતી ગણતરી કરવા કે બધાની હાજરી પૂરવા નથી નીકળ્યા એટલું સમજી લેવાનું હોય છે. જે તે દાયકામાં નવાં વલણો દેખાયાં હોય, નવા કવિઅવાજો ધ્યાનપાત્ર રચનાઓ લઈને નવી મુદ્રા પ્રગટાવતા હોય, આગલા દસકામાં સ્થિર થયેલા કવિઅવાજો હવે પોતાની નોંધપાત્ર રચનાઓ દ્વારા પોતપોતાની મુદ્રાને વધુ ને વધુ દૃઢાવતા તથા પ્રભાવ પાડતા હોય, ચારપાંચ દાયકાઓથી લખતા અને નિજી મુદ્રા રચી ચૂકેલા પ્રાણવંતા પૂર્વસૂરિઓ નૂતન સ્થિત્યંતર (મેં સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એમ) રચતા હોય – એ સૌને દાયકાના સરવૈયામાં સ્થાન આપવું જ પડે – એવી મારી સમજ છે. બાકી તો, દર્શકની જેમ બીજો કોઈ પણ નામવાંછું, પચાસ નામ બીજાં ગણાવી શકે છે... પાંચસોથી વધુ વ્યક્તિઓ લખી રહી છે – ને ઘણા એમને (એ પોતે પણ) કવિ માને – મનાવે છે.

કવિતાચયનમાં કોઈવાર બે-ત્રણ રચનાઓ પસંદ થાય, કોઈ વળી આસ્વાદ કરાવે, ક્યારેક (મને કે બીજાને) સંચય માટે કોઈ વાર ઇનામ મળી જાય, બે-ત્રણ સંચયો પણ પ્રગટ થાય – તે છતાં નોંધ લેવી જ પડે એવું ઝાઝું એમાં ન પણ હોય. એટલે આ

બધા ‘કવિતા’-ના માનદંડો નથી જ નથી. ક્યારેક રવીન્દ્ર પારેખની ‘વાસણ’ જેવી એક જ રચના (૨૦૧૧) હોય કે પછી પ્રવીણ પંડ્યાની પ્રતિબદ્ધ દીર્ઘ રચના હોય અને એ ન ઉલ્લેખી શકાય તો એ દોષ ગણાય. પણ મુકુન્દ પરીખ કે વત્સલ ર. શાહના સંચયો (જેવા બીજા પણ ઘણા જોવાયા હોય)માંથી નવતર ન લાધે ત્યારે નિરાશ થવાય. બહેનોની રચનાઓ પણ ધ્યાનથી જોઈ હતી. દક્ષા વ્યાસની રચનાઓ ઉલ્લેખપાત્ર હતી – છે. ચિનુ મોદી કે સંજુ વાળા પાસેથી ગઝલો-ગીતો વધુ સારાં મળ્યાં હોય ને છાંદસ-અછાંદસ કોઈ નવોન્મેષ ન દાખવતાં હોય તો એમનો શોખથી ઉલ્લેખ કરવા કરતાં નવી પેઢીમાંથી દષ્ટાંતો લેવાં સારાં. પ્રવાસ-કાવ્યો કરતાં ચન્દ્રકાંત શેઠનાં ગીતો ખાસ ધ્યાનપાત્ર છે. રઘુવીર ચૌધરીના ‘પાદરનાં પંખી’, ચિનુ મોદીના દીર્ઘ છાંદસ કાવ્યો તથા સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રની ઉફરી ચાલતી રચનાઓ વિશે મેં અન્યત્ર વિગતે લખ્યું છે. મોટો એવોર્ડ સમગ્ર કવિકર્મ માટે મળે છે – એથી દાયકાનું સરવૈયું ડગમગી ઊઠતું નથી.

સંચયો, સામયિકો તથા ચોપાનિયાં સમેત ઘણુંબધું મને જોવા-વાંચવા મળે છે... મિત્રોને પૂછીને પણ વિગતો મેળવવાની મને ટેવ છે. એટલે નજર તળે પસાર થયેલું ન હોય એવું થોડુંક જ હોય છે. ઈ. સ. ૨૦૧૦ પછી પ્રગટ થયેલા સંચયો વિશે ૨૦૨૧ – માં લખનારા જરૂર આવશે. ‘હાયન્કા’ આ દાયકામાં આવ્યાં છે એટલો માત્ર ઉલ્લેખ કર્યો છે. ‘મોનો ઇમેજ’ને વર્ષો થયાં, આ દાયકામાં એમાં ગતાનુગતિકતા જ વધુ રહી છે. મેં ‘વગેરે’ – માં જે કવિઓનો નામોલ્લેખ કર્યો છે તેમની રચનાઓ જગ્યા બનાવવા ઊભી છે... એટલે બીજી વસતી-ગણતરી કરીને અમથા અમથા બધાને રાજી કરવા કરતાં ‘ધમકી’ સાંભળવી વધુ સારી.

ભાઈશ્રી દર્શક આચાર્યને જણાવવાનું કે એક-બે વર્ષનું ચયન/સરવૈયું કરતાં દાયકાનાં લેખાંજોખાં નોખું ને વધારે અઘરું કામ છે – એ કરનારને છેવટે તો ગાળો જ ખાવા મળે છે.

તા. ૨૭-૭-૨૦૧૪

શ્રાવણ સુદ એકમ-૨૦૭૦

વલ્લભવિદ્યાનગર

લિ.

મણિલાલ હ. પટેલનાં

વંદેમાતરમ્

તંત્રીશ્રી

‘પરબ’

જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી : ૨૦૧૪નો ‘પરબ’નો અંક મળ્યો. વાંચ્યો. સરવૈયાંની ગુણવત્તા જોઈને દુઃખ થયું. મોટા ભાગના લેખો એક રેડિયાળ યાદીથી આગળ જતા નથી. ક્યારેક તો એવું લાગે કે આપણા લેખકો હવે સામાન્યીકરણ કરવાની આવડત જ જાણે કે ગુમાવી બેઠા છે. જોકે, કેટલીક યાદીઓ સારી છે. પણ, એમાંય મોટા ભાગના ભૂવાઓએ એમનાં નાળિયેર પોતાના કે પોતાના માનીતાઓનાં ઘર ભણી ફેંક્યાં છે.

કોઈએ સાવ ફેંકી દેવા જેવાં પુસ્તકોને સિદ્ધાન્તચર્યાનાં શ્રેષ્ઠ પુસ્તકો ગણ્યાં છે તો વળી કોઈ કચરા જેવાં વિવેચનનાં પુસ્તકો પર ‘પ્રશંસાનાં પુષ્પો’ વેર્યાં છે.

લગભગ બધાં જ સરવૈયાંમાં લેખકો બે વાત તો અવશ્ય કરી છે. એક તો એ કે એક દાયકા દરમિયાન પ્રગટ થયેલું સઘળું સાહિત્ય વાંચીને લખવાનું કામ ખરેખર મુશ્કેલ છે; અને બીજું તે એ કે કોઈક કૃતિઓનો ઉલ્લેખ કરવાનો કદાચ રહી પણ ગયો હોય તો એ બદલ ક્ષમાચાચના. આમાંનાં ક્યાં વિદ્યાનોને હકીકત તરીકે સ્વીકારવાં અને ક્યાં વિદ્યાનોને સાહિત્યિક રાજનીતિના એક ભાગ તરીકે જોવાં એ નક્કી કરવાનું કામ સાચેસાચ મુશ્કેલ બની જાય છે. માનો કે કોઈક મારા જેવો એમ કહે કે મારું ફલાણું પુસ્તક તો રહી ગયું. તો પેલો સરવૈયાલેખક કહેશે : મેં તો કહ્યું જ છે ને કેટલાંક પુસ્તકો રહી જવાની શક્યતા છે.

હું સ્વીકારું છું કે જ્યારે આપણે એક દાયકામાં પ્રગટ થયેલા સાહિત્યનું સરવૈયું આપવા બેસીએ ત્યારે અમુક કૃતિઓ રહી જ જવાની. પણ હું એમ પણ માનું છું કે જે કૃતિઓની સમીક્ષાઓ થઈ હોય, જે કૃતિની ક્યાંક ને ક્યાંક ચર્યાઓ થઈ હોય, એ કૃતિઓ તો ન જ રહી જવી જોઈએ. જો એવી કૃતિઓ રહી જાય તો એનો અર્થ એ થયો કે સરવૈયાકારે કાં તો વેઠ ઉતારી છે, કાં તો અંગત અદાવતના એક ભાગ રૂપે એ કૃતિઓની અને એમના કર્તાની અનુઉલ્લેખ નામના શસ્ત્રથી હત્યા કરી છે. અહીં પ્રગટ કરવામાં આવેલા ઘણાબધા લેખોમાં આવો લોહીચાળો જોવા મળે છે.

હું બે જ દાખલા આપીશ. સૌ પહેલાં તો પ્રવીણ દરજ્જાએ આપેલું ગુજરાતી નવલકથાનું સરવૈયું લો. એમણે અજય સરવૈયાની કે મારી એક પણ કૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સરવૈયાની કૃતિઓનો મને ખ્યાલ નથી પણ મારી ઘણીબધી કૃતિઓની ક્યાંક ને ક્યાંક સમીક્ષાઓ થઈ છે. ક્યાંક ને ક્યાંક એમના ઉલ્લેખો પણ થયા છે. એમાંની એકાદ-બે કૃતિઓ તો કોઈક ગુજરાતી વિભાગમાં પાઠ્યપુસ્તક પણ થઈ છે. એટલું જ નહીં, કોઈક વિદ્યાર્થી અનુઆધુનિકતાવાદી નવલકથા પર પીએચ.ડી. કરે છે એમાં એણે મારી નવલકથાઓનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. પ્રશ્ન એ થાય કે દરજ્જાને આ બધું દેખાયું નહીં હોય ? જો ન દેખાયું હોય તો એમની આવડત પર શંકા જાય; અને જો દેખાયું હોય પણ જાણીજોઈને એનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોય તો એમની દાનત પર શંકા જાય. જો આપણે એમની આવડત પર શંકા કરીએ તો એનો અર્થ એ થયો કે એમણે સરવૈયાના નામે વેઠ ઉતારી છે અને જો આપણે એમની દાનત પર શંકા કરીએ તો એનો અર્થ એ થયો કે એમણે આ સરવૈયાનો ઉપયોગ કોઈક અંગત વેર વાળવા માટે કર્યો છે. એ બંનેમાંથી એક પણ પરિસ્થિતિ ગુજરાતી સાહિત્યના અને પરિષદના પણ લાભમાં નથી.

એ જ રીતે શરીફા વીજળીવાળાએ કરેલું ટૂંકી વાર્તાનું સરવૈયું લો. એમણે દૃષ્ટ્યું છે ઘણું પણ લોટ બધો કુલડીમાં વાળ્યો છે. એ પોતાના લખાણના પ્રારંભમાં કહે છે

કે “૨૧મી સદીના પ્રથમ દાયકાની ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાની ઉપલબ્ધિઓની વાત કરતી વખતે (ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વની ઉત્તમ વાર્તાઓ તથા વાર્તાસ્વરૂપની શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ વાંચીને કેળવાયેલી) મારી રુચિ વાર્તાસ્વરૂપ પાસે જે અપેક્ષાઓ રાખે તે જ મૂલ્યાંકન માટેના મારા માપદંડ હોવાના તે સ્વાભાવિક છે” (‘પરબ’: ૬૯). વીજળીવાળાને ખૂબ જ સૂક્ષ્મ સ્તરે આત્મપ્રશસ્તિ કરી લેવાની ટેવ છે. અહીં પણ એમણે એ કામ સામાન્ય વાચકને કદાચ સરળતાથી સમજાય નહીં એ રીતે કરી નાખ્યું છે. એમણે પોતાના વિશે વાત કરતાં કહ્યું છે કે એમણે ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ વાંચી છે. એટલું જ નહીં, એ વાર્તાઓ ઉપરનું શાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ પણ વાંચ્યું છે; અને ત્રીજું, એ બંનેથી એમની વાર્તારુચિ ઘડાયેલી છે. બહુ આનંદની વાત છે. અત્યારે આપણી પાસે આટલું બધું વાંચનારા લેખકો અને વિવેચકો છે જ ક્યાં ? પણ એમણે આવો દાવો કરવાને બદલે એ બધું વાંચ્યું છે એની પ્રતીતિ કરાવવાની જરૂર હતી. એવી કોઈ પ્રતીતિ એ કરાવતાં નથી. એના એક નમૂના તરીકે એમણે અજય સરવૈયા અને મારી વાર્તાઓના સંદર્ભમાં કરેલું આ વિધાન જુઓ : “અજય સરવૈયા અને બાબુ સુથાર આ જ દાયકાના વાર્તાકાર છે પણ માત્ર સમયની દૃષ્ટિએ. શૈલી બાબતે, વાર્તાવસ્તુ અને અભિવ્યક્તિ બાબતે તેઓ આ સમયના બાકીના વાર્તાકારોથી જુદા પડે છે” (‘પરબ’ ૭૨). મેં આ વિધાન લગભગ દસેક વાર વાંચ્યું. પણ, મને સમજાયું નથી. ખરેખર વીજળીવાળા અહીં શું કહેવા માંગતાં હશે ? મારી દૃષ્ટિએ આ વિધાનનું તર્કવિધાન ઘણું કાચું છે. એ પહેલા વાક્યમાં કહે છે કે અમે બંને એકવીસમી સદીના પહેલા દાયકામાં લખતા વાર્તાકારો છીએ. આભાર વીજળીવાળાનો. જો એમનું ચાલતું હોત તો એમણે અમને એ દાયકાની બહાર ફેંકી દીધા હોત. પછી બીજા વાક્યમાં એ કહે છે કે અમારી વાર્તાશૈલી એકવીસમી સદીના પહેલા દાયકાના બીજા વાર્તાકારો કરતાં જુદી પડે છે. એટલે શું ? એ કદાચ એવું કહેવા માગે છે કે અમે ભલે એકવીસમી સદીના પહેલા દાયકામાં જીવતા હોઈએ અમારી વાર્તાઓ કાં તો એ દાયકા પહેલાંની છે, કાં તો આ દાયકા પછીની છે. હું નથી માનતો કે વીજળીવાળા અમારી વાર્તાઓને હવે પછી આવનારા સમયની વાર્તાઓ તરીકે ઓળખાવે. એનો અર્થ એ થયો કે એમની દૃષ્ટિએ અમે એકવીસમી સદીના પહેલા દાયકા પૂર્વેના વાર્તાકારો છીએ. પણ, જીવે છીએ એકવીસમી સદીમાં !

વીજળીવાળા અને એમના પરત્વે સહાનુભૂતિ ધરાવતા બીજા સાહિત્યકારો પણ એક ખતરનાક ગેરસમજ ધરાવે છે. એ લોકો માને છે કે પ્રયોગશીલતા આધુનિકતાવાદનું લક્ષણ છે. એટલે અમારા જેવો કોઈક પ્રયોગ કરે તો એ લોકો જાણે કે અભડાઈ જતા હોય એમ ભૂમો પાડવા માંડતા હોય છે. એટલું જ નહીં, એ લોકો એ બહાને સુરેશ જોષીને પણ જરાક ગોઘો મારી લેતા હોય છે. આ બધા લોકોને એક ટેવ પડી ગઈ છે. જો એ સુરેશ જોષીને ગોઘો ન મારે તો એ દિવસે એમને ખાવાનું

ન પર્યે. આ લોકોના મનમાં એવું છે કે આધુનિકતા અને પ્રયોગશીલતા બંને સુરેશ જોષી સાથે સંકળાયેલી વિભાવનાઓ છે. આ વિશે મેં અવારનવાર લખ્યું છે અને દાખલાદલીલો આપી. આ લોકોને ઊંડા અંધારેથી પરમ તેજે લઈ જવા માટે સમજાવ્યું પણ છે કે પ્રયોગશીલતા એક નિરંતર ચાલતી આવેલી પ્રક્રિયા છે. એ કોઈ એક ગાળાનું કે કોઈ એક વિચારધારાનું લક્ષણ નથી. આધુનિકતાવાદના સમયગાળા દરમિયાન મોટા ભાગના પ્રયોગો આકારના સંદર્ભમાં થતા હતા. અનુઆધુનિકતાવાદ અને ત્યાર પછીના ગાળામાં થયેલા પ્રયોગો દાર્શનિક કે / અને સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં થયા છે. વીજળીવાળા આણી કંપનીને આ વાત સમજાતી જ નથી. સરવૈયાની વાર્તાઓ વિશે હું ઝાઝું નહીં કહું પણ મેં જે કોઈ વાર્તાઓ લખી છે એમાંની મોટા ભાગની વાર્તાઓમાં મેં કોઈક ને કોઈક દાર્શનિક કે સૈદ્ધાન્તિક પ્રશ્ન કેન્દ્રમાં રાખ્યો છે. ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ તથા વાર્તાસ્વરૂપની શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓ વાંચ્યા પછી પણ જો વીજળીવાળાને એ ન દેખાય તો એનો અર્થ એ થયો કે કૂવામાં તો ઘણું છે પણ હવાડામાં કશું આવ્યું નથી. વાંચવું પૂરતું નથી. સમજવું પણ એટલું જ જરૂરી છે. એમ તો પ્રૂફરીડર્સ પણ વાંચતા જ હોય છે ને ? આપણે કદી કાન્ટ કે હેગલના પ્રૂફરીડર્સને કાન્ટ કે હેગલની ફિલસૂફી પર કશું લખતા જોયા છે ખરા ?

આ લેખો વાંચ્યા પછી મને એક પ્રશ્ન એ પણ થયો કે શું ‘પરબ’ના તંત્રી સાથેસાથ સમકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંપર્કમાં હશે ખરા ? જો હોત તો એમણે વીજળીવાળાને આ સરવૈયાનું કામ સોંપ્યું ન હોત. એમને કદાચ વીજળીવાળાના ઇતિહાસની ખબર જ નહીં હોય. જ્યારે પણ પરિષદે એમને કંઈ પણ કામ સોંપ્યું છે ત્યારે એમણે એનો દુરોપયોગ કર્યો છે. એમણે સુરેશ જોષીને તથા અમારા જેવા જીવોને કે જેને સુરેશ જોષી માટે થોડીક રચનાત્મક લાગણી છે એમને ઝપટમાં લીધા છે. પરિષદે એમને સોંપેલું એક પણ કામ એવું બતાવો જેમાં એમણે આવી પ્રવૃત્તિ ન કરી હોય. એમણે દુર્બોધતાના નામે સુરેશ જોષીને અને અમને ઝાટકેલા. એ પણ પરિષદના આંગણેથી. એ નાનકડા લેખ પર મારે એક પુસ્તિકા લખવી પડેલી જે હવે પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રગટ થવાની તૈયારીમાં છે. પછી એમણે કોઈક વરસની શ્રેષ્ઠ ટૂંકી વાર્તાનું સંપાદન કરેલું. એમાં પણ એમણે અમને બધાને ઝાટકેલા. એ પણ પરિષદના આંગણેથી. એ સંપાદનની મેં કરેલી સમીક્ષા ‘પરબ’ના તંત્રીએ નહીં વાંચી હોય ? એમણે એ વાર્તાસંગ્રહના સંપાદનમાં કોઈ એક વાર્તા સાત વખત વાંચવાનો દાવો કરેલો. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સાત વખત વાંચન કર્યા પછી સાવ સપાટી પર લાગતો એક હકીકતદોષ એ પકડી શક્યાં ન હતાં. એ જ રીતે આ વખતે પણ એમણે અમને બધાને ઝાટક્યાં છે. એટલે આ પત્ર. ક્યારેક તો એવું લાગે છે કે પરિષદે એમને આ કામ કરવા માટે જ રોક્યાં છે.

બીજો પ્રશ્ન એ થાય કે ‘પરબ’ના તંત્રીએ શા માટે આવા લેખો પ્રગટ કર્યા હશે ?

એમણે જ્યારે આ સરવૈયાનું કામ સોંપ્યું હશે ત્યારે જે તે લેખકોને કોઈ ગાઈડલાઈન જેવું કંઈક મોકલ્યું હશે કે નહીં ? આપણે કોઈ માણસને કોઈક સાહિત્ય-સ્વરૂપનું સરવૈયું કરવાનું સોંપીએ અને એ માણસ એમ કહે કે હું પટાવાળો લેંઘો પહેરતા લેખકોની જ વાર્તાઓનું સરવૈયું આપીશ કેમ કે મને એવા લેંઘા ગમે છે અને મારી રુચિનું ઘડતર એનાથી જ થયું છે તો એવા લેખો આપણે પ્રગટ કરીશું ખરા ? માનો કે – જોકે આવું બનવાની કોઈ જ શક્યતાઓ નથી – આવતી કાલે ‘પરબ’ના તંત્રી મને ગુજરાતી ટૂંકી વાર્તાઓનું સરવૈયાનું કરવાનું કામ સોંપે અને એ સરવૈયાના આરંભમાં હું એમ કહું કે ગુજરાતી, ભારતીય અને વિશ્વની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ અને એમના પરનાં શાસ્ત્રીય વિવેચનના અભ્યાસથી ઘડાયેલી મારી રુચિ પ્રમાણે મેં અહીં સરવૈયું આપ્યું છે અને પછી હું પ્રયોગશીલ ન હોય એ બધી જ વાર્તાઓને કાળગ્રસ્ત છે એમ કહીને બાજુ પર મૂકી દઉં તો ‘પરબ’ના તંત્રી મારો એ લેખ પ્રગટ કરશે ખરા ?

પરિષદ પર મારો એક આરોપ છે : પરિષદ વાસ્તવવાદી સાહિત્યને જ પ્રમોટ કરતી એક સંસ્થા બની ગઈ છે. કમનસીબે, એ જે પ્રકારના વાસ્તવવાદની તરફેણ કરી રહી છે એ પ્રકારના વાસ્તવવાદનું તો બેસણું પણ ક્યારનુંય પૂરું થઈ ગયું છે. આપણે એક વાત સમજી લેવી જોઈએ કે પરિષદ કોઈ એક વાદનો વેપાર કરતો ગલ્લો બની ન જવો જોઈએ. એણે દરેક વાદો આવકારવા જોઈએ. જો આપણે એમ નહીં કરીએ તો જે કંઈ થોડુંઘણું બચ્યું છે એ પણ ખતમ થઈ જશે. અલગ અલગ વાદો વચ્ચે વિવાદો કરો પણ કોઈ એક વાદને વળગી ન રહો. સત્ય કે સંવેદના કે સૌંદર્ય પણ કોઈ એક વાદનો ઇજારો ન બની શકે.

ફિલાડેલ્ફિયા

બાબુ સુથાર

જરીક કડકાઈથી, જરા મોટેથી

અભિજિત વ્યાસે શ્યામ બેનેગલ વિશેની પરિચય-પુસ્તિકા બાબતે જૂન માસના ‘પરબ’ અંકમાં જે ટિપ્પણી કરી, અને ખુલ્લા દિલે કરી, તે વાંચીને ખરેખર આનંદ થયો. આપણે ત્યાં કહેવા જેવું કહેવામાં પણ જે દિલચોરી કરવામાં આવે છે તેને લીધે જ સાચું બૌદ્ધિક વાતાવરણ સર્જાતું નથી. લેખક પોતે કેટલાં પુસ્તકો લખ્યાં છે તેનો આંકડો આપીને પોતાની મહત્તા સિદ્ધ કરવામાં પડ્યા છે ! પુસ્તકોમાં કેટલી મૌલિકતા છે કે કેટલું વિત્ત છે તેની ચર્ચા ઓછી થાય છે, ભાગ્યે જ થાય છે. યાસીન દલાલની આ પુસ્તિકા વિશેનું શીર્ષક જોઈને જ આનંદઆશ્ચર્ય થયું. આટલી સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતી ભાષામાં કહેનારા બીજા કેટલા એવો સવાલ ઘણા બધાના મનમાં ઊઠશે. સમીક્ષકને અને તંત્રીને અભિનંદન.

બીજો મુદ્દો પરિષદના પ્રમુખો ‘પ્રમુખપદેથી’ નામનો જે બે-ત્રણ પાનાંનો લેખ

પરિષદના મુખપત્રમાં નિયમિતપણે લખે છે તેના વિશેનો છે. સાહિત્યનું જે વાતાવરણ છે, જે સવાલો છે, કોઈ નવી ઘટનાઓ છે, નવું કોઈ અફલાતૂન પુસ્તક કે વલણ છે તેના વિશે વાત કરવાને બદલે એક કાયમી કૉલમ મળી ગઈ હોય એવો વિશેષાધિકાર ભોગવે છે. તે બરાબર લાગતું નથી. અધિવેશનમાં અને જ્ઞાનસત્રમાં તો એ બોલે જ જે બરાબર છે. પરંતુ અહીં પ્રત્યેક માસે સાહિત્યિક વાતાવરણની તપાસમાં કંઈક મોટેથી બોલતા રહે તે અપેક્ષિત છે.

ઉંકેશ ઓઝા

આ અંકના લેખકો

અશ્વિન મહેતા : 'તુલસી', સાંઈબાબા રોડ, તીથલ-૩૮૬૦૦૬, જિ. વલસાડ

(આવરણ)

અંકિત ત્રિવેદી : ૭૦૧, સાંઈસંનિધિ, જી. બી. શાહ કોલેજ સામે, વાસણા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

બિજયશી પરમાર : ૭૫, સમરથનગર, પો. સરદારનગર, હાંસોલ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૫

કિશોર વ્યાસ : ૬/બી, મહેતા સોસાયટી, હાઈસ્કૂલ પાછળ, કાલોલ-૩૮૮૩૦૮, જિ. પંચમહાલ

ડંકેશ ઓઝા : ૬, સ્વાગત સિટી, અડાલજ, ચાંદખેડા રોડ, અડાલજ-૩૮૨૪૨૧

દર્શના ધોળકિયા : ન્યુમિન્ટ રોડ, પેરિસ બેંકરી પાસે, ભુજ-૩૭૦૦૦૧

દેવેન્દ્ર દવે : ધરતી ફ્લેટ્સ વિ-૧, બ્લોક-૨૦૪, પંચવટી બંગલા સામે, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦

ધીરુ પરીખ : 'લાવણ્ય', વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

નટવર વ્યાસ : ૪૨, ઈ, સત્કાર સોસાયટી, ઘોઘા રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧

નિરંજન ત્રિવેદી : ૫૦, લેઈક વ્યુ સોસાયટી, ગોવિંદવાડી પાસે, ઇસનપુર, અમદાવાદ-૩૮૨૪૪૨

પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ સેન્ટર, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૯૦૦૦૭

પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦

Babu Suthar : 2224, Friendship St. Philadelphia. PA 19149 (U.S.A.)

ભદ્રાપુ વહરાજાની : પ્રેમમંદિર, નર્મદા પાર્ક-૪, અમીન માર્ગ પાસે, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા : એ/૨૪, સૌરભ બંગલોઝ, સત્યસાંઈ હોસ્પિટલ માર્ગ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫

મણિલાલ હ. પટેલ : સહજ બંગલો, શાસ્ત્રીમાર્ગ, શાન્તાબા પાર્ક પાસે, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦

મુનિકુમાર પંડ્યા : ૪૩, ગ્રીન પાર્ક, શેરી-૧, ગોવિંદભાઈની વાડી પાસે, એરપોર્ટ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭

રજની વ્યાસ : 'પરિતોષ' પ્રેમવર્ધક એપાર્ટમેન્ટ પાસે, ધૂમકેતુ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

રાજેન્દ્રસિંહ ગોહિલ : બાવીસગામ, વિદ્યાલય રોડ, પાલિકાનગર નં. ૨, વલ્લભવિદ્યાનગર-૩૮૮૧૨૦

રિષભ મહેતા : ૩૫/બી, સમ્રાટનગર, બામરોલી રોડ, ગોધરા-૩૮૮૦૦૧

રેણુકા પટેલ : ૧, અંજલિ સોસાયટી, સરદાર પટેલ સ્કૂલ પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

લલિત ત્રિવેદી : શિવકૃપા, ૧, વૈશાલીનગર, રૈયા રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૭

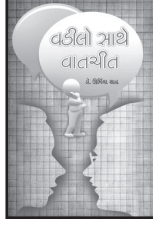
લાભશંકર ઠાકર : સી/૧૮, જલદર્શન ફ્લેટ, એચ. કે. કોલેજ પાસે, આશ્રમ માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

હરિકૃષ્ણ પાઠક : પ્લોટ નં. ૬૨/૨, સેક્ટર ૨/એ, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૦૨

હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : પ્રસાદ, ૭૪/૯, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચારરસ્તા પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

પાઠ્ય પુસ્તકોની યાદી

પોતાનું એવરેસ્ટ	હસમુખ પટેલ	90
સિદ્ધાંતોની પ્રયોગશાળા	હસમુખ પટેલ	90
યૌવનની અનંતયાત્રા	હસમુખ પટેલ	90
ગુજરાતી વ્યાકરણ	જિગ્નેશ ઠક્કર	120
બીજ વારની તાળીઓ વિવેકાનંદ માટે	મહેશ પટેલ	100
પારિવારિક પ્રીત : આપણું લોકગીત	સંપા. ડૉ. ઇન્દુ પટેલ	250
વત્સલ અવિરત ટાંકણાં	ભરત ના. ભટ્ટ	200
વડીલો સાથે વાતચીત	ડૉ. ઊર્મિલા શાહ	150
દીકરો વહાલનું સરનામું	નીલમ દોશી	280
ગૃહલક્ષ્મી ગૃહે-ગૃહે	ડૉ. ઉષા શિલીન શુક્લ	70
શતગુણ પિયાસ	પ્રવીણ દરજી	120

પાઠ્ય પુસ્તકોની યાદી

વિશ્વશ્રેષ્ઠ નવલકથાઓ	લે. યશવન્ત મહેતા	300
સત્યની શોધમાં	ઝવેરચંદ મેઘાણી	140
રાઈનો પર્વત	રમણભાઈ નીલકંઠ	130
મારી કરમ-કથની	નાગજીભાઈ દેસાઈ	120
આવાગમન	વિજય શાસ્ત્રી	100
ઉપસંહાર	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	100

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઇમેઇલ : goorjar@yahoo.com

સંપર્ક વિગતો

5, N.B.C.C. હાઉસ,
સહજાનંદ કોલેજની બાજુમાં,
આંબાવાડી, અમદાવાદ-15
ફોન : 26304259

સંપર્ક વિગતો

13, શિવરંજની સોસા., ઓવરબ્રિજના છેડે,
અશ્વમેધ બંગલોડના બસસ્ટેન્ડ પાસે,
સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-15
ફોન : 26761366 મો. 9825268759

- ૨ પહેલી નજરે જ આંખમાં વસી જાય એવો નૂતન અવતાર...
- ૨ ગ્રંથવિહારની મુલાકાત એક યાદગાર અનુભવ...
- ૨ સુંદર સંગ્રહ, આત્મીય વાતાવરણ...

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
પુસ્તકવેચાણ કેન્દ્ર

ગ્રંથવિહાર

: સંપર્કસૂત્ર :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગોવર્ધનભવન સ્મૃતિ મંદિર, ટાઈમ્સ પાછળ, નદી કિનારે,
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯
ફોન : (૦૭૯) ૨૬૫૭૬૩૭૧, ૨૬૫૮૭૯૪૭, ૨૬૫૮૭૯૪૯
કિશોર ગૌડ (ભો.) ૯૪૨૭૩૨૦૮૩૩

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

પુસ્તકો અને મધુમક્ષિકા

પુસ્તકો આપણા વફાદાર સન્મિત્રો હોવાની સૂક્તિનું વજૂદ મને પ્રતીત થયું છે. વાયને મારા મનોમય કોશના, મારા વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશના સમૃદ્ધિવિકાસમાં મહત્ત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મારાથી આજ દિન સુધી જે કંઈ વંચાયું છે તેનાથી અનેકગણું વાંચવાનું બાકી છે. જિંદગીભર વાંચતાંયે ન ખૂટે એવો વાચનનો અક્ષય ખજાનો છે. એ બધા વાચનનો પાર પામવામાં તો ૮૪ લાખ અવતાર પણ કદાચ ઓછા પડે !

આ પુસ્તકો કંઈ કાગળ-કલમની વસ નથી. માનવજીવનના ગહન અને વ્યાપક દર્શન-મનન-ચિંતન ને સર્જનનાં એ રસાત્મક સ્વાદિષ્ટ ફળો છે. જેઓ જીવી ગયા છે ને જેઓ જીવી રહ્યા છે એવા લેખકો-સર્જકોની સંવિત્તિના એ અક્ષરઆલેખો કે નકશાઓ છે. એ સર્વનો મર્મરસ મધુમક્ષિકાની રીતે ગ્રહણ કરતાં કરતાં જ આપણી ભીતર એક સરસ મધુપુટ રચાતો હોય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

પુસ્તક : અનેક પાસાને સમજવાની ચાવીઓ

જેમ સત્કર્મથી તેમ સદ્વાચન ને સદ્વિચારથી ચિત્તવિકાસ થાય છે એમ મને અનુભવે લાગ્યું છે. અધ્યયન-અધ્યાપન નિમિત્તે સંશોધન-સંપાદન-અનુવાદ નિમિત્તે મારાથી જે કંઈ વંચાયું તેને હું “સ્વાધ્યાયતપ” સમજું છું. જે વિષયનું આપણે વાંચીએ તે વિષયનું જ્ઞાન તો આપણું વધે જ, સાથે એ વિષય સાથે સંલગ્ન જીવનનાં અનેક પાસાંને સમજવાની ચાવીઓ પણ આપણને મળતી હોય છે.

જ્યારે કોઈ પુસ્તક હું વાંચું છું ત્યારે એ પુસ્તકના લેખક સાથે, એના મનોવિશ્વ સાથે, એના જીવન-સંદર્ભ સાથે હું સીધા સંબંધમાં મુકાઉં છું. તેથી કોઈ પણ સારા પુસ્તકનું વાચન મારે મન સત્સંગ-રૂપ બની રહે છે. સેમ્યુઅલ બેકેટનું “વેઈટિંગ ફોર ગોદો” વાંચતાં જુદા જ દેશકાળમાં થઈ ગયેલી અને કોઈ અલગ વિચારધારાને સંવેદના સાથે કામ પાડતી એક સર્જક પ્રતિભાનો, પરોક્ષ રહેલા મને જે રીતે સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેને હું વાચનના ચમત્કાર રૂપે જોઉં છું. જાતભાતના સદ્વાચને મારા વ્યક્તિત્વનો – મારા સંવિતનો સીમાવિસ્તાર સધાય છે, મારો ચેતોવિસ્તાર થતો વરતાય છે.

[‘ઉદ્દેશ’]

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

શ્રીમદાદિત્યસુત્રમંત્રણાચંદ્રિકા

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૯૦૬૬૫૫

માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩, શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩, હિલ ડ્રાઇવ, ભાવનગર-૨

તાજાં પ્રકાશનો : અનોખાં પ્રકાશનો :

૧. તોરણમાળ - મણિલાલ હ. પટેલ (નિબંધસંગ્રહ) રૂ. ૨૨૫/-
૨. તેઓ - મનોહર ત્રિવેદી (નિબંધસંગ્રહ) રૂ. ૨૨૫/-
૩. ઘરવખરી - મનોહર ત્રિવેદી (નિબંધસંગ્રહ) રૂ. ૧૫૦/-
(ગુ. સા. અકાદમી પ્રથમ પારિતોષિક)
૪. અક્ષરોમાં આલ્બમ - નટવર આહલપરા (વ્યક્તિવિશેષ) રૂ. ૩૨૫/-
૫. આતા હૈ યાદ મુઝકો - ડૉ. હસમુખ નાગ્રેયા (સિનેજગત) રૂ. ૨૫૦/-
૬. શતાબ્દીના શિલ્પી - મહેન્દ્ર ગોહિલ (વિભૂતિવિશેષ) રૂ. ૧૫૦/-

શિરમોર સર્જકોના આ વરસના વાર્તાસંગ્રહો :

૭. જીવ - માય ડિયર જ્યુ (સાતમી આવૃત્તિ) રૂ. ૧૮૦/-
૮. સંજીવની - માય ડિયર જ્યુ (ત્રીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧૮૦/-
૯. મને ટાણા લઈ જાવ ! - માય ડિયર જ્યુ (બીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૧૪૦/-
૧૦. થુંબડી - સંજય ચૌહાણ, રૂ. ૧૫૦/-
૧૧. સુગંધ - ગિરીશ ભટ્ટ, રૂ. ૧૫૦/-
૧૨. નિરુત્તર - બકુલ દવે, રૂ. ૧૫૦/-

અમારે ત્યાંથી આ પણ મળશે :

૧૩. પ્રવાસનિબંધકાર ભોળાભાઈ પટેલ (વિવેચન) રૂ. ૧૫૦/-
લે. પ્ર. મૈત્રેયી ખડદિયા
૧૪. વિજયરાય વૈદ્યની સ્મરણયાત્રા (સંસ્મરણો) રૂ. ૨૫૦/-
સં. પ્ર. બંકિમ વૈદ્ય, ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ
૧૫. માય ડિયર જ્યુની પ્રણયત્રિપુટી : મરણટીપ - કમળપૂજા - ઝુરાપાકાંડ
સાથે પઠનની ૬ કલાકની ઓડિયો સીડી, રૂ. ૪૫૦/-

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮ ૯૬૯૬ ૨૬ - ૯૪૨૬ ૧૬૦૨ ૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૩૭૭૧૧ ૫૬૪૬ - ૯૬૨૪૬૯ ૫૬૪૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

ન્યા. ચિન્મય જાનીની કૃતિઓ

* ગુજરાતી નવલકથાઓ અને લઘુનવલો : લેખન ક્રમાનુસાર

- (૧) સૂર્યગ્રહણ (લખી ૧૯૫૦), પ્ર. નવભારત (લુમન સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયાનો ક. મા. મુનશી એવોર્ડ ૨૦૦૧)
- (૨) અચ્યુત (લખી ૧૯૫૧) પ્ર. આર. આર. શેઠ (હિંદી અનુવાદને હિંદી સાહિત્ય પરિષદનું પ્રથમ ઇનામ), પુનર્મુદ્રણ : ૨૦૦૦, જયશ્રી પ્રકાશન.
- (૩) ચુડેલ (લખી ૧૯૫૪) પ્ર. નવભારત, પુનર્મુદ્રણ (જયશ્રી પ્રકાશન)
- (૪) જયેન્દ્ર (લખી ૧૯૫૬) સવિતા નવલકથા હરીફાઈમાં પુરસ્કૃત (૧૯૬૦), પુનર્મુદ્રણ : જયશ્રી પ્રકાશન.
- (૫) અલકા (લખી ૧૯૬૧) હિંદી અનુવાદને હિંદી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક-૨૦૦૨, પુનર્મુદ્રણ : જયશ્રી પ્રકાશન.
- (૬) તું (લખી ૧૯૬૮) પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય.
- (૭) મારો દોસ્ત કાન્દ (હિંદી અને અંગ્રેજીમાં અનુવાદ (ઉપલબ્ધ), ૨૦૦૨ - પ્ર. ગૂર્જર
- (૮) ડૉ. વિદ્યા (પ્ર. નવભારત, ૨૦૦૨)
- (૯) ક્ષિતિજની પેલે પાર (પ્ર. આર. આર. શેઠની કું.), ૨૦૦૮
- (૧૦) સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ પાંચમો (પ્ર. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ૨૦૧૦)

અનુવાદો

- (૧) વીસરાતી વિરાસત - પ્ર. નવજીવન, (૨૦૧૩)
- (૨) The conquest of death (2004, - Gurjar)
- (૩) Alka - A celestial Damsel (2004 - Gurjar)

ઇતર સાહિત્ય

- (૧) ન્યાયની કેડીએ (સ્મરણવાટિકા), ગુ. સા. પ. શતાબ્દી પ્રકાશન, ગુ. સા. અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત ૨૦૦૪
- (૨) જ્યાં જ્યાં નજર મારી ઠરે (ચિંતનલેખો) પ્ર. ૨૦૦૧, ગૂર્જર
- (૩) સુખાધિકારનો કાયદો (પ્ર. પૂર્ણિમા પ્રકાશન) ૧૯૯૨
- (૪) નેગોશિયેબલ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ્સ એક્ટ (પ્ર. ૧૯૭૩ : પ્ર. ન્યૂ ગુજરાત લો હાઉસ)
- (૫) ન્યાયપર્વ - ગુજરાતના ન્યાયાધીશો અને વકીલો (ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, પ્ર. ૨૦૦૮)
- (૬) ખંડિત સુવર્ણપાત્રો (વિદેશી વાર્તાઓ), પ્ર. ૨૦૧૧, રંગદ્વાર પ્રકાશન
- (૭) પુનર્જન્મ અને બીજી વાર્તાઓ - પ્ર. ૨૦૧૧, રંગદ્વાર પ્રકાશન
- (૮) કલધ્વનિ (કાવ્યો), પ્ર. ૨૦૦૬, ઇમેજ પબ્લિકેશન પ્રા. લિ.

૨૦૧૪માં અન્ય કૃતિઓ :

- (૧) ચિન્મય જાનીની શ્રેષ્ઠ લઘુનવલો - સંકલન : કિશોરસિંહ સોલંકી (પ્ર. નવભારત)
- (૨) ગાંધી પ્રજ્ઞા અને બીજા નિબંધો (પ્ર. નવભારત) (નવસર્જન) (પ્ર. નવકલ્પ)

દરેક જાણીતા પુસ્તકવિકેતા પાસેથી મળી શકશે.

ન્યા. શ્રી ચિન્મય જાની (સી. વી. જાની)

સંપર્કસૂત્ર નં. ૦૨૭૧૭-૨૯૫૩૦૦

બં. નં. ૩૪, શાલીન રેસિડન્સી, શીલજ, સ. પ. રિંગ રોડ, અમદાવાદ-૫૯

PARAB 2014 September

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

GAMC-306/2012-2014, valid upto 31-12-2014

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Pidifine™

of experience in
pigment dispersions...

Now for paper

**PIDIFINE 100 SERIES
PAPER COATING & PRINTING**

- Wide range of brilliant colors
- Compatibility in coating formulation
- Optimum particle size for brilliant effects
- High fastness properties
- Easy runnability

**PIDIFINE 500 SERIES
PULP COLORATION**

- Excellent light fastness
- Easy on effluent load
- Good stability under high speed running

Pidilite Industries Limited

PO Box No.17412, Ramkrishna Mandir Road, Andheri (E), Mumbai-400 059.

T: (9122) 2835 7510/7220/7000 F: (9122) 2835 7008 E: vykokane@pidilite.com W: www.pidilite.com